

H. PALAMETS ja S. VAHTRE

EESTI NSV AJALOOST

LISAMATERJALE

M. NETŠKINA JA A. FADEJEVI KÄSIRAAMATU

„NSV LIIDU AJALUGU“

VII KL. JUURDE

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1962

A-24657

H. PALAMETS ja S. VAHTRE

EESTI NSV AJALOOST

LISAMATERJALE

M. NETSKINA JA A. FADEJEVI KÄSIRAAMATU

«NSV LIIDU AJALUGU»

VII KL. JUURDE

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS

TALLINN 1962

Kinnitatud Eesti NSV Haridusministeeriumi poolt
28. juulil 1962. a.

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

I. MUISTSED EESTLASED

EESTI ALA VANIM ASUSTUS

Nõukogude Liidu põhjaosa, sealhulgas ka Eesti, vabanes jääkattest ligikaudu kaksteist-kolmteist tuhat aastat tagasi. Alles pärast seda sai siin võimalikuks inimasustus. Kõige vanem teadaolev inimasula Eestis on olnud *K u n d a* lähedal. Umbes VII—VI aastatuhandel e. m. a. elasid seal omaaegse järve saarekesel inimesed, kelle peamiseks tegevusalaks oli küttimine ja kalastamine. On leitud nende poolt valmistatud kivist, luust ja sarvest küttimis- ja kalapüügivahendeid, nagu oda- ja nooleotsi, ahinguid ja kirveid. Praegu on muistne järv soostunud, omaaegne saar aga kannab Lammasmäe nime.

EESTLASTE ASUMINE BALTI MERE ÄARDE

Soome-ugri hõimud, kelle hulka kuulusid eestlaste esivanemad, elasid algselt Uraali- ja Volgamaade piirkonnas. Sealt on nad pikema aja vältel laiali hargnenud, asustades laialdase ala Ida- ja Põhja-Euroopas. Osa soome-ugrilasi, nimelt ungarlased, jõudsid Kesk-Euroopasse. Balti ehk Läänemere rannikule asunud soome-ugrilasi nimetatakse läänemeresoomlasteks. Need on eestlased, liivlased, soomlased ja karjalased.

Eestlaste esivanemate jõudmine Balti mere rannikualadele on teadlaste arvates toimunud hiljemalt III aastatuhande paiku enne meie ajaarvamise algust.

Soome-ugri hõimud kohtusid Balti mere idarannikul mitmesuguste teiste hõimudega. Lõuna poolt liikusid Baltimaile balti hõimud, lätlaste ja leedulaste eelkäijad, kellega eestlastel kujunesid naabruse tõttu tihedad sidemed. Rannikueestlased puutusid kokku skandinaavlastega ja Visla jõe suudmes elanud lääneslaavlaste ehk veneedidega. Hiljem kujunes eestlastel elav läbikäimine Peipsi taha elama asunud idaslaavlastega. Viimased kõnelesid umbes sama keelt kui veneedid ja eestlased hakkasid neid nimetama veneelasteks.

Muinaseestlaste elu möödus visas võitluses karmi loodusega. Aja jooksul asustus tihenes ja rahvaarv kasvas. XIII sajandi alguseks elas Eestis 150 000—200 000 inimest.

ELATUSALAD

Muistsed eestlased, nagu idaslaavlasedki, said elatust küttimisest ja kalastusest. Jahiloomade kodustamisest kasvas välja karjakasvatus. Meie ajaarvamise algusest peale tõusis esikohale põlluharimine. Lisa sellele andsid küttimine, kalapüük ja metsmesindus.

Põlluharimine toimus algul aletegemise teel. Selle kõrval tekkisid põlispõllud, mis olid pidevalt vilja all. Maad künti rauast künniteradega puuadraga. Kasvatati otra, nisu, kaera, hernest, naerist, lina. Esimese aastatuhande lõpuks tõusis esikohale talirukis. Selleks ajaks omandas valdava tähtsuse põlispõllundus, mille kõrval jätkus ka aletegu.

Põlispõllunduse edenemisega kujunes alaline, püsiv asustus. Elati koos küladena. XIII sajandi kroonikad kiitsid siinseid avaraid põlde ja ilusaid külasid. Suurte ja jõukate küladena olid tuntud näiteks Kareda küla Järvemaal ja Tõrma küla Virumaal.

Põlluharimise kõrval oli suur tähtsus ka käsitööl. Kõige suuremas aus oli sepatöö. Valmistati ka savinõusid. Kuulsad olid eesti naiste poolt kootud villased vaibad.

Põllunduse ja käsitöö areng soodustas kaubanduse laienemist. Piki Eesti mererannikut käis tähtis kaubatee idast läände. Vene ja Lääne-Euroopa kaupmehed liikusid ka maismaad mööda läbi Eesti. Eestlased ise käisid kauplemas Novgorodis, Pihkvas ja mujal Venemaal. Saarlased ja mandrirandlased said aga laialt tuntuks oma kauba- ja röövretkedega Balti merel.

Tähtsamate ühenduste äärde tekkisid linnalised asulad, nagu Tallinn (esmakordselt mainitakse Tallinna kirjalikes allikates 1154. a.), Tartu, Viljandi ja Otepää.

FEODAALSUHETE TEKKIMINE

Põllumajanduse ja teiste majandusharude areng tõi olulisi muutusi Eesti ala ühiskondlikku korda. Sugukondlik kord, mis rajanes kollektiivsel töö ja ühiskondlikul omandusel, hakkas lagunema. Põllumaad läksid üksikute perede eravaldusse. Kerkisid esile rikkamad pered, kellel oli rohkem tööriistu ja kariloomi ning kes suurendasid oma maid teiste arvel. Tekkis ja süvenes varanduslik ebavõrdsus. Rikkamad pered kasutasid oma perekonnaliikmete kõrval ka orjade tööjõudu. Orjadeks olid peamiselt sõjavangid. Kuid orjatöö ei kujunenud Eestis nii nagu ka Venemaal kogu majandust kandvaks tööks. Suurema osa töödest tegid sõltuvad kogukondlased.

Kerkisid esile üksikud ülikud, kes kasutasid sõltuvate inimeste tööjõudu, hakkasid nõudma neilt andameid ja omandasid juhtiva koha ühiskondlike asjade otsustamisel. Ka sõjas olid nad rahvaväe ehk maleva eesotsas. Neid nimetati vanemateks, rikasteks. Nendest

hakkas kujunema feodaalide klass, sõltuvatest kogukondlastest aga talurahvaklass.

Varafeodaalsete suhete kujunemise ajaks Eestis oli X—XII s a j a n d. Rahva põhimass jäi sel ajal veel vabaks ja kujunev feodaalklass ei olnud veel rahvast täiesti eraldunud.

TERRITORIAALNE JAOTUS JA HALDUSLIK KORD

Eesti ala jagunes territoriaalseteks koondisteks — kihelkondadeks, mis koosnesid paljudest küladest. Kihelkonnad omakorda moodustasid maakonnad, millest suuremad olid Saaremaa, Läänemaa, Harjumaa, Rävala, Virumaa, Järvamaa, Sakala ja Ugandi. Hakkasid kujunema maakondade liidud, näiteks Saare- ja Läänemaa, Sakala ja Ugandi vahel. Eesti hõimude liitumisega hakkas moodustuma eesti rahvas. Olid tekkinud eeldused feodaalse riigi kujunemiseks.

Kihelkondade ja maakondade eesotsas seisid vanemad. Peeti ka rahvakoosolekuid, seal aga omandas järjest suurema tähtsuse rikaste tahe.

Kaitseks vaenlaste vastu ehitasid muistsed eestlased kõrgematele ja raskesti ligipääsetavatele kohtadele linnused. Linnused olid ümbritsetud muldvalli ja kõrge püsttaraga. Klassisuhete arenedes muutusid linnused vanemate ja teiste ülikute sõjalisteks tugipunktideks. Niisugused olid Sakala vanema Lembitu linnus Lõhaveres ning Rõuge ja Peedu linnused Ugandis.

MUISTSETE EESTLASTE USUND

Muistsed eestlased pidasid esemeid ja loodusnähtusi elavateks. See oli tingitud võimetusest loodusjõudude ees, mis sisendas tolle aja inimesele austust ja kartust arusaamatute ning salapärate nähtuste vastu. Arvati, et loodusjõududes, puudes ja kividest tegutsevad nende hinged — haldjad —, ja püüti neid omalt poolt mõjustada ohvriandide toomisega. Sel teel loodeti end kaitsta õnnestuste ja haiguste vastu, saada karja-, vilja- ja jahiõnne. Haldjatest kujunesid välja jumalad.

Jumalate ja haldjate austamiskohaks olid pühad hiied, samuti üksikud suuremad puud, kivid ja allikad. Siin püüti teada saada jumalate arvamus. Sellega tegelesid targad ehk nõiad. Näiteks lasti enne sõjateele asumist hobusel astuda üle mahaasetatud piigi. Kui hobune astus sellest üle parema ehk elujalaga, siis arvati, et sõjakäik läheb hästi korda, kui aga vasakuga, pidi see tähendama halba. Tapeti ka ohvriloomi. Kui loom langes paremale küljele, arvati, et jumalatele on ohver meelepärane, kui aga vasakule, siis vastupidi.

Usuti ka inimese elu pärast surma. Seetõttu pandi matmise

puhul surnule hauda kaasa mitmesuguseid esemeid, mida tal arvati hauataguses elus tarvis minevat. Levinud kombeks oli surnute põletamine hiites.

SUHTED VANA-VENE RIIGIGA

Vana-Vene kroonikates nimetatakse eestlasi tšuudideks. Tšuudidest räägivad Vana-Vene kroonikad ja muud kirjalikud allikad sageli. Nii mainitakse korduvalt eestlaste osavõttu Kiievi vürstide sõjakäikudest. Vürst Olegi juhtimisel on eestlased võidelnud ka Konstantinoopoli all.

1030. aastal korraldas Kiievi vürst Jaroslav Tark oma valduste laiendamiseks sõjakäigu Eesti alale ja rajas muistse Tarbatu (Tartu) kohale oma linnuse, mis Jaroslavi ristinime Juri järgi nimetati Jurjeviks. Mõneks ajaks jäi see Vana-Vene riigi tugipunktiks ja maksukogumiskohaks. Eesti kaguosa aga kuulus Vana-Vene riigi koosseisu.

Venemaal oli ühiskondlik kord selleks ajaks kaugemale arenenud kui Eesti alal. Eesti ülikud ja kaupmehed, kes Venemaal tegutsesid, omandasid seal rikkusi ja said eeskuju samalaadse korra kehtestamiseks ka Eestis. Vene mõju eestlaste kaubandusele tõendab näiteks asjaolu, et sõna «turg» on laenatud vene keelest («тогр»).

Ka kirjaoskuse ja ristiusuga tutvusid eestlased esmakordselt venelaste kaudu. Eestikeelsed sõnad «raamat» ja «rist» on laenu venekeelsetest sõnadest «рaмoтa» ja «крест».

Nii valitsesid Eesti ala ja Vana-Vene riigi vahel üsnagi tihedad sidemed, mis mitmeti soodustasid eestlaste majanduslikku, ühiskondlikku ja kultuurilist arengut.

KÜSIMUSI:

1. Võrrelge muistsete eestlaste majanduselu ja ühiskondlikku korda idaslaavlaste omaga. Mis on ühist ja mis erinevat?
2. Missuguseid ühiseid jooni leiate eestlaste ja idaslaavlaste usundis?
3. Kuidas mõjustasid Eesti ala arengut sidemed Vana-Vene riigiga?

II. EESTLASTE VÕITLUS SAKSA JA SKANDINAAVIA VALLUTAJATE VASTU XIII SAJANDIL

SAKSA FEODAALIDE TUNG ITTA

Saksa feodaalid olid juba ammu püüdnud vallutada nendest ida pool asuvaid slaavlaste alasid. XII sajandil muutus see «tung itta» eriti ulatuslikuks. Mitmed lääneslaavi hõimud alistati saksa feodaalide poolt. Sakslased tungisid üle Elbe jõe ja jõudsid välja Balti mere lõunarannikule. Lääneslaavlaste endisele asulakohale rajasid nad Lüübeki linna. Lüübek sai tugipunktiks uutele vallutustele.

Balti merel hakkasid nüüd esile tõusma saksa kaupmehed. Ojamaa ehk Gotlandi saare kaudu kauplesid nad Balti mere äärsete rahvastega ja liikusid edasi ka Venemaale, esmajoones Novgorodi. Kaupmehed toetasid igati feodaalide tungi itta, abistasid neid rahaliselt ja andsid rüütlitele oma laevu.

Saksa feodaalid ja kaupmehed hakkasid plaanitsema Baltimaade vallutamist, mis toetas feodaalidele uusi maavaldusi, kaupmeeste aga laiemaid kauplemisvõimalusi.

Saksa vallutajate kaugemaks eesmärgiks oli edasitung Venemaale. Baltimaad pidid saama hüppelauaks kallaletungil Vene aladele. Üritust toetas ja asus juhtima rooma-katoliku kirik eesotsas Rooma paavstiga. Katoliku kirik lootis niiviisi suurendada oma mõjuala kaugele itta, allutada Vene kirik ja vene rahvas oma võimule.

Vallutussõda Baltimaile püüti õigustada vajadusega pöörata siin sed «paganad» ristiusku. Paavst kuulutas välja ristisõja Baltimaade rahvaste vastu ja kutsus kõiki usklikke sellest osa võtma. Ristisõdijate kõik senised patud lubati andestada, neile tootati rikkalikku saaki ja maavaldusi. Nii kogunes sõjaks Baltimaade vastu arvukalt vaesunud feodaale ja kurjategijaid, kes juba varem olid tegelnud riisumise ja röövimisega. Nüüd said nad selleks õiguse otse paavstilt endalt.

MÕOGAVENDADE ORDU

Saksa feodaalide kallaletung Baltimaile algas XII sajandi lõpul. Kõigepealt asusid nad tugipunkti loomisele Daugava jõe suudmes, kus elasid liivlased. Algul püüdsid sakslased oma tõelisi eesmärke

varjata ja jätta muljet, nagu tahaksid nad tegelda ainult kauplemise ja kohaliku rahva ristimisega. Peagi hakkasid nad aga liivlastelt ja lätlastelt ka makse nõudma. Viimased ei nõustunud sellega ja nii tekkisid sõjalised kokkupõrked.

Saksa feodaalide vallutuse peamiseks organiseerijaks ja juhiks sai julm ja energiline piiskop Albert, kes ei valinud abinõusid oma alatute eesmärkide saavutamiseks. 1201. aastal algas tema korraldusel R i i a linna ehitamine liivlaste senise küla kohale. Siit hakkasid sakslased järk-järgult edasi tungima.

Ristirüütlid nägid peagi, et Baltimaade rahvad peavad kalliks oma vabadust ja ei mõtlegi rahulikult vallutajatele alistuda. Nende vastupanu võis murda ainult tugeva sõjalise jõu abil. Seepärast asuti looma erilist rüütliordut, mille liikmeteks olid elukutselised sõjamehed. Ordu liikmed ehk orduvennad kandsid pikka valget mantlit punase risti ja mõõgamärgiga. Ka nende vapil oli risti ja mõõga kujutis. Seepärast hakatigi ordut nimetama M õ õ g a v e n d a d e o r d u k s. Ordu juhiks oli ordumeister. Orduvennad andsid vande pühendada kogu oma elu relvastatud võitlusele «uskmatute» vastu.

Sõjaliselt kujutas Mõõgavendade ordu endast tugevat jõudu. Ordurüütlid olid oma aja kohta väga hästi varustatud, neil olid head relvad ja tugevad soomusrüüd. Paljud olid osa võtnud ristisõjast Palestiinas ja neil oli rohkesti lahingukogemusi.

Baltimaade rahvastel niisugust sõjalist jõudu ei olnud. Siin töötas iga mees kas põllul või tegeles käsitöoga ja võttis mõõga kätte vaid siis, kui vaenlane oli maale tunginud või tuli tasuda tehtud ülekohtu eest. Seetõttu õnnestus saksa feodaalidel Mõõgavendade ordu abil alistada visalt vastupannud liivlased ja lätlased ning sundida neid ristiusku vastu võtma.

SAKSA VALLUTAJAD TUNGIVAD EESTISSE. ÜMERA LAHING

1208. aastal tungisid saksa rüütlite väed Lõuna-Eestisse. Nende püüdeks oli maa rüüstamine, et niiviisi elanikke alistuma sundida. Põllud laastati, külad langesid tuleroaks. Maa, mille eestlased oma tööga olid võitnud põhjamaa kitsilt looduselt ja muutnud viljakandvaks, langes julma vaenlase hävitustöö ohvriks.

Eestlased aga ei alistunud, vaid osutasid kallaletungijatele tugevat vastupanu. Sakslaste sõjakäikudele vastasid nad omapoolsete retkedega. Algas raske võitlus oma vabaduse kaitseks.

Üks järjekordseid eestlaste vasturetki toimus 1210. aastal. Ugandi ja Sakala maakonnast kogutud malev asus piirama orduvendadele kuuluvat Võnnu (Cēsis) linnust. Neljandal piiramispäeval, kui linnus poleks suutnud enam kaua vastu pidada, saabus järsku teade, et Riist on sakslastele tulemas suur abivägi. Eestlased otsustasid linnuse piiramise lõpetada ja liikusid järgmiseks päevaks Koiva harujõe Ü m e r a äärde, kus nad lahinguvalmina

jäid ootama sakslaste tulekut. Sakslased ei teadnud täpselt, kus eestlased asuvad. Mõned nende maakuulajad teatasid isegi, et eestlased olevat täie hooga põgenemas.

Kui rüütlike vägi jõudis Ümera-äärsesse metsa, tungisid sinna peitunud eestlased nendele kõigist külgedest hooga kallale ja löid vaenlase põgenema. Eestlased kihutasid põgenikele ratsa järele, püüdsid nendest suurema osa kinni, surmasid need või tõid vangidena Ümera äärde tagasi. Nii saavutasid eestlased Ümera lahingus täieliku võidu.

Võit Ümera ääres innustas eestlasi võitlust jätkama ja oma jõude koondama. Teade sakslaste lüüasaamisest saadeti kõigisse maakondadesse ja töötati olla nagu üks süda ja üks hing võitluses kristlaste nime vastu.

EESTLASTE SÖJALINE LIIT VENELASTEGA

Kuid vaenlase röövkäigud Eestisse jätkusid. Lõuna-Eesti maakonnad rüüstati järk-järgult paljaks. Ikka raskemaks muutus eestlastel võitluse jätkamine. Saksa feodaalidele tuli mere tagant järjest abi juurde, eestlaste read aga hõrenesid.

Selles tõsises olukorras hakkasid eestlased taotlema abi Venemaalt. Sakslaste edasitung oli ohtlik ka Venemaale. Üksikuid kokkupõrkeid sakslaste ja venelaste vahel oli juba olnudki. Ühise ohu tõttu kujunes eestlaste ja venelaste vahel sõjaline liit võitluseks saksa vallutajate vastu. Venemaal valitses aga sel ajal feodaalne killustumus, mis ei võimaldanud kogu maa jõude ühendada. Kõige suuremat abi eestlastele andsid Novgorodi ja Pihkva vürstid.

1217. a. kevadtalvel tuli suur vägi Novgorodist, Pihkvast ja mujalt Venemaalt Otepää linnuse alla, mis oli läinud juba sakslaste valdusse ja muudetud nende tugipunktiks. Kõigisse Eesti maakondadesse saadeti kutsed astuda ühisesse võitlusesse. Otepää alla hakkaski voolama eesti sõjamehi. Neid tuli Saaremaalt, Harjumaalt, Sakalast, Rävalast ja mujalt. Rõõmuga tervitati Venē vägesid. Otepää piiramine kulges edukalt. Küll tuli suur orduvägi piiratavatele appi, kuid seegi ei aidanud. Pärast mõni nädal kestnud piiramist ei suutnud nälgivad sakslased enam vastu pidada ja alistusid. Nad pidid lahkuma mitte ainult Otepäält, vaid ka mujalt Lõuna-Eestist, kus nad juba olid kanda kinnifanud.

1217. a. sügiseks koondas kuulus Sakala vanem Lembitu oma juhtimise alla mitu tuhat meest kogu Eestist ja kavatses koos venelastega anda vallutajatele uut otsustavat lööki. Sakslastel õnnestus aga Eesti malevale kallale tungida enne, kui venelased kohale jõudsid. 21. septembril (madisepäeval) toimus Viljandi lähedal lahing, mis oli suurimaks välilahinguks kogu tolleaegse sõja jooksul. Röövvallutajad olid sundinud endaga kaasa tulema

ka liivlasi ja lätlasi. Ise võitlesid nad keskel, liivlased ja lätlased tiibadel. Kaua aega kestis äge võitlus vahelduva eduga. Siis õnnestus rüütlitel eestlaste rinde keskosas läbi murda. Eestlased hakkasid oma väge ümber korraldama, kuid selles keerukas olukorras tabas neid raske kaotus — Lembitu sai surma. Madisepäeva lahing lõppes eestlaste lüüasaamisega.

See oli eestlastele tõsine kaotus. Venelaste abiga suutsid nad siiski vastupanu jätkata.

TAANI JA ROOTSI VÄGEDE SISSETUNG

Saksa vallutajad nägid, et nad ei saa üksinda jagu eestlastest, keda toetavad venelased. Nad kutsusid endale appi Taani kuninga Valdemar II. Taani feodaalriik oli sel ajal küllaltki tugev. Ta oli varemgi püüdnud eestlaste alasid vallutada. Eestlased olid need katsed seni edukalt tagasi löönud. Nüüd, mil eestlased juba pikka aega olid sõdinud saksa rüütlitega, saavutasid taanlased lõpuks edu. 1219. a. langes taanlaste kätte Lindanise (Tallinn), seejärel visades võitlustes kogu Põhja-Eesti.

1220. a. tungisid Eestisse veel uued vaenlased. Ka rootsi feodaalid, kes samuti juba ammu püüdsid Eestis kanda kinnitada, arvasid olevat saabunud paraja aja saaki saada. Rootsi kuninga väed vallutasid Lihula ja hakkasid ristima läänemaalasi.

Rootslaste võimutsemine ei olnud aga kuigi pikk. Ühel päeval ilmus Lihula alla saarlaste malev. Saarlased piirasid linnuse sisse. Rootslaste väljatungikatse löödi nende suurte kaotustega tagasi. Seejärel tungisid saarlased tormijooksuga linnusesse ja hävitasid selle kaitsemeeskonna peaaegu viimse meheni.

Nii suutsid eestlased, kuigi neil tuli võidelda juba kahe tugeva vaenlasega, kolmanda sissetungija siiski purustavalt tagasi lüüa.

TARTU KAITSMINE

Vaatamata eestlaste ägedale vastupanule vallutasid saksa ja taani feodaalid Eesti mandriosa. Taanlased tungisid edasi ka Saaremaale ja ehitasid sinna oma linnuse. Lühikeseks ajaks oli kogu Eesti alistatud. Kuid varsti puhkes üldine vastuhakk.

1222. a. purustasid saarlased taanlaste linnuse. Saarlaste juhtimisel algas jälle kogu Eestit haarav võitlus vaenlaste vastu. Jälle vabastati Viljandi, Otepää, Tartu ja teised linnused. Ainult Tallinn jäi veel taanlaste valdusse.

Uuesti asusid eestlaste saadikud teele Venemaale, et sealt abi kutsuda. Sakala vanemad käisid isegi kaugel Vladimiris, Vsevolod Suurpesa poja vürst Juri juures. Vene abiväed hakkasidki varsti Eestisse saabuma. Eestlased jagasid nendega võidetud sõjasaagi. Ühiselt asuti kindlustama linnuseid ja valmistuti võitluse jätkamiseks. Venemaale aga tungisid just sel ajal mongoli-tatari hordid

ja see ei lubanud Vene vägedel abistada eestlasi sellisel määral, nagu seda oleks tarvis olnud.

Nii läkski saksa ja taani feodaalidel korda pärast ägedat võitlust Eesti ala vallutada. Eestlaste vastupanu viimseks keskuseks mandril kujunes Tartu.

Tartus abistas eestlasi vene väesalk vürst Vjatško juhtimisel. 1223. a. sügisest peale tegid ristisõdijad mitu katset vallutada Tartu linnus, kuid löödi iga kord tagasi. 1224. a. augustis koondasid saksa feodaalid Tartu alla suured sõjalised jõud. Siia tulid ka piiskopid Albert ja Hermann, ordumeister ning teised röövullutuse juhid. Linnus piirati ümber ja hakati tegema ettevalmistusi tormijooksuks. Sakslased püüdsid Vjatškot meelitada eestlastest laiku lööma, millega Vjatško aga ei nõustunud. Pärast pikaajalist piiramist algas tormijooks. Piiramistorni abil õnnestus vaenlastel tungida tugevasti kannatada saanud linnusesse. Peaaegu kõik linnuse kaitsjad tapeti. Metsistunud vaenlane ei heitnud armu ka naistele ja lastele.

Tartu langemisega oli Eesti manner sattunud sakslaste ja taanlaste võimusesse. Mitu aastat panid veel visalt vastu saarlased. Kuid 1227. a. talvel allutasid saksa feodaalid ka Muhu- ja Saaremaa.

Saksa feodaalide katse tungida edasi Venemaale löödi aga otsustavalt tagasi. Aleksander Nevski juhtimisel purustasid Vene väed 1240. a. Neeva jõel rootsi feodaalid ja andsid 1242. a. Peipsi Jäälahingus hävitava löögi saksa feodaalidele.

ESTLASTE LÕUASAAMISE PÕHJUSED

Et eestlased võitluses mitme vaenlase vastu lõpuks lüüa said, selles pole midagi imestada. Vaenlaste jõudude ülekaal oli liiga suur. Igal aastal tuli nendele Saksamaalt ja mujalt Lääne-Euroopast täiendust juurde. Vallutussõda oli laialdaselt organiseeritud ja selle selja taga seisis tolle aja Euroopa suurvõim — Rooma paavst, kes pidevalt toetas ordurüütleid maade anastamise eesmärgil.

Eesti maakondade vahelised sidemed olid nõrgad. Seetõttu astuti vaenlase vastu välja sageli üksikult. Ei olnud küllaldast üksmeelt ka lõunanaabrite — liivlaste ja lätlastega.

Väga olulist osa etendas toetus, mida eestlased said Venemaalt. Venemaa feodaalse killustumuse ja mongolite-tatarlaste sissetungi tõttu aga ei suutnud Vene väed eestlasi küllaldaselt määral abistada.

Eestlased kaitsesid kõigele vaatamata oma vabadust nii, nagu nad vähegi suutsid. Sangarlik võitlus välismaiste vallutajate vastu jääb meie sünnimaa ajalukku alaliseks püsima kui üks kõige väärtuslikumaid lehekülgi.

Eesti ala vallutamine välismaiste feodaalide poolt oli eesti rahvale suureks õnnetuseks. Eesti rahva loomulik areng katkes. Aastasadadeks jäid eestlased välismaiste feodaalide ikke alla.

KÜSIMUSI:

1. Kes võtsid osa Baltimaade vallutamisest ja millise eesmärgiga?
2. Miks kasutasid vallutajad ettekäändena ristiusu levitamist?
3. Millistel põhjustel tekkis liit eestlaste ja venelaste vahel?
4. Millised olid eestlaste lüüasaamise põhjused?

DOKUMENTAALSET MATERJALI

Katkend latgalite preestri Läti Henriku kroonikast, mis jutustab eestlaste vastupealungist 1223. a.

Siis läks sõna välja üle kogu Eesti- ja Saaremaa ja kutsuti üles võitlema taanlaste ja sakslaste vastu. Ja nad heitsid kristlase nime välja kõigilt oma aladelt. Venelasi aga, nii Novgorodist kui ka Pihkvast, kutsusid nad endile appi, kinnitasid nendega rahu ja panid mõned neist Tartusse, mõned Viljandisse ja teised teistesse linnustesse, et võidelda sakslaste ja ladinlaste ja kõikide kristlaste vastu; jagasid nendega hobused, raha ja kogu ordurüütlite kui ka kaupmeeste vara ja kõik, mis nad olid röövinud. Ja nad kindlustasid väga tugevasti oma linnused ja ehtasid paterelle kõikides linnustes ja õpetasid üksteisele ammu kasutamist ning jagasid omavahel suure hulga ordu rüütlite ambe, mis nad olid röövinud. Ja nad võtsid oma naised tagasi, kes olid ristiusu ajal ära saadetud, ja kaevasid oma kalmistutele maetud surnukehad haudadest välja ja põletasid need endise paganate kombe kohaselt ja pesid endid ja oma maju ja linnuseid veega ja pühkisid neid luudadega, püüdes sel viisil ristimise sakramenti oma maal täiesti hävitada.

Ja sakalased läkitasid saadikud Riiga, kes teatasid, et nad küll meeeldi uuendavad rahu, kuid et edaspidi enam kunagi ristiusku vastu ei võta, seni kui maal veel leidub aastavanune või küünrapikkune poisike. Ja nad nõudsid tagasi oma poisikesi-pantvange, lubades anda vastu ordurüütleid, kes olid ahelais ja veel elus, iga pantvangi vastu ühe ordurüütlit ja kaupmehe; nii tehtigi.

KÜSIMUSI:

1. Kelle seisukohti väljendab kroonik ja millest see nähtub?
2. Milline oli eestlaste suhtumine vallutajatesse?
3. Miks olid eestlased nii vaenulikud ristiusu vastu?
4. Mida näitab teade, et eestlased ühe oma pantvangi eest andsid tagasi kaks sakslast?

III. FEODAALNE KILLUSTUMUS EESTIS. JÜRIÕÕ ÜLESTÕUS

MAA POLIITILINE JAOTUS

Pärast Eesti ala vallutamist jagasid saksa ja taani feodaalid selle omavahel. Mõõgavendade ordu haaras enda kätte Eesti kesk- ja edelaosa. Põhja-Eesti sattus Taani võimu alla, Lääne-Eestis ja saartel hakkas valitsema Saare-Lääne piiskop, Kagu-Eestis Tartu piiskop.

Niisamuti jagati mitme võimu vahel Läti ala. Vallutatud maad, mis hõlmas ligikaudu praeguse Eesti NSV ja Läti NSV territooriumi, nimetatakse harilikult *V a n a - L i i v i m a a* ks.

Mõõgavendade ordu püüdis edasi tungida Leedusse, kuid siin said orduvennad leedulaste käest hävitavalt lüüa. Mõõgavendade ordu riismed ühinesid Saksa ehk Teutooni orduga, mis asus Preismaal, ja Saksa ordu ühe osana loodi *L i i v i o r d u*. See jätkas Mõõgavendade ordu poliitikat. Peipsi Jäälahingus saadud kaotus aga nõrgestas tunduvalt Liivi ordu sõjalist jõudu ja pani piiri edasisele tungile itta.

PÖLLUMAJANDUSE SEISUND JA ÜHISKONDLIKUD SUHTED

Välismaiste vallutajate sissetung Eestisse andis raske hoobi maa majandusele, eelkõige põllumajandusele. Võõrad vallutajad purustasid hoolimatult külasid, vedasid minema kariloomi. Palju rahvast oli langenud pikaajalises võitluses. Sõjahaavadest kosumine võttis palju aastaid. Kuid rahva igapäevase töö tulemusena ehitati üles purustatud asulad ja hakati uuesti harima söötijäänud põlde. Kõik see oli eesti rahva kätetöö vili. Feodaalid ei aidanud kuidagiviisi kaasa põllumajanduse arendamisele. Nad olid huvitatud ainult andamite saamisest talupoegadelt.

Maa vallutamise tõttu kujunes feodaalide klass Eestis välismaalastest, peamiselt sakslastest. Ka Taani valdusalal olid feodaalid suuremalt osalt sakslased. Talurahvaklassi moodustasid eestlased. Omaaegsed eesti ülikud olid enamuses võitlustes langenud.

Algul elasid vallutajad linnades ja kivilinnustes, kust nad käisid talupoegadelt andameid kogumas. Alles pikema aja jooksul hakkasid feodaalid siirduma maale, kuhu nad rajasid oma mõisad. XIII—XIV sajandil rajati mõisaid kõige rohkem Harjumaal, mujal oli neid veel vähe.

Tähtsaimaks kohustuseks, mille täitmist feodaalid nõudsid, oli

kümnis. Kümnes osa viljast ja muust saagist tuli talupojal ära anda. Seati sisse ka mitmesugused teised naturaalandamid.

Eesti rahva elu saksa ja taani feodaalide võimu all muutus järjest raskemaks. Andameid nõuti ikka rohkem, talupoegade õigusi aga kärbiti. Rahva hulgas hakkas üha enam pinda võtma mõte vihatud feodaalid maalt välja lüüa.

JÜRIÖÖ ÜLESTÖUS

1343. a., ööl vastu 23. aprilli (jüriöö) algaski eesti talurahva sõda saksa feodaalide vastu, mis oma algusaja järgi on ajalukku läinud Jüriöö ülestõusu nime all. Ülestõusnutel oli kindel taotlus kõik välismaised rõhujad hävitada või maalt minema kihutada.

Ülestõus algas Harjus, kus märguandena süüdati ühel mäekünkal asuv maja. Seejärel algas kõikjal feodaalide tapmine ja mõisate purustamine. Ülestõusust võtsid meeste kõrval osa ka naised. See oli rahva üksmeelne väljaastumine. Vallutati tugevasti kindlustatud Padise klooster. Seejärel asus ülestõusnute malev piirama Tallinna, kus paiknes Taani kuninga asevalitseja ning palju Põhja-Eesti feodaale. Ülestõusnute vägi arvati olevat kuni 10 000 meest surr.

Varsti laienes ülestõus L ä ä n e m a a l e, kus piirati sisse Haapsalu — Saare-Lääne piiskopi asukoht.

Kuigi ülestõusnud saavutasid algul suurt edu ja ajasid feodaalid kabuhirmus põgenema, mõistsid nad, et lõpliku võidu saavutamiseks ei piisa nende halvasti relvastatud ja sõjaks vähe ettevalmistatud jõududest. Seepärast saatsid nad saadikud kutsuma abi Soomest, mis tollal kuulus Rootsi võimu alla, ja relvavendadelt Pihkvast.

Liivimaa ordumeister sõdis sel ajal Pihkvaga. Kui ta sai teada ulatuslikust ülestõusust, asus ta viivitamatult oma väga teele Põhja-Eestisse, et ülestõusu maha suruda. Ordumeistril õnnestus meelitada Paidesse neli ülestõusnute juhti, keda eestlased nimetasid kuningateks. Ordumeister lubas korraldada seal läbirääkimised ja aidata omalt poolt kaasa, et õigus jalule seataks. Eestlased teatasid ordumeistrile, et kogu rahvas on valmis pigem surema kui niisuguse ikke all olema. Alatult laskis ordumeister eestlased vangistada. Kui eestlaste juhid nõudsid enda vabaks laskmist, tungisid ordumehed neile kallale ja tapsid kõik eestlaste saadikud. See oli jultunud ja ettekavatsetud roim, üks paljudest saksa feodaalide kuritegudest eesti rahva vastu.

Varsti pärast seda liikusid orduväed Tallinna alla, kus toimus lahing, milles eestlaste vägi sai lüüa. Rootsi abiväed jõudsid kohale alles pärast lahingut ja sõlmisid sakslastega rahu. Ülestõusnutel tuli nüüd asuda kaitsesele.

Olukorda parandas Pihkva vägede sissetung Lõuna-Eestisse. Küll ei saanud nemadki enam ühineda eestlaste peaväega, kuid

saksa feodaalid olid sunnitud saatma oma väed jälle venelaste vastu. See võimaldas eestlastel ülestõusu jätkata. Ülestõus puhkes nüüd ka Saaremaal, kust vallutajad täielikult välja löödi.

1343. a. hilissügisel ja talvel liikusid Eestisse suured orduväed. Liivi ordu oli saanud abi Saksa ordult Preisis ja mitmelt poolt mujalt Lääne-Euroopast. Metsikult laastasid orduväed Põhja-Eestis, eriti Harjumaal, mis muudeti lausa kõrbeks. Edasi tungisid orduväed Saaremaale, kus langes nende kätte vangi ja piinati surnuks saarlaste juht Vesse. Saarlased jätkasid siiski võitlust kuni 1345. aastani.

Pärast Jüriöö ülestõusu müüs Taani kuningas oma valdused Põhja-Eestis ordule.

ÜLESTÕUSU LÜÜASAAMISE PÕHJUSED

Eesti talurahvasõda lõppes lüüasaamisega. Eestlaste tegevus ei olnud kooskõlastatud kogu maa ulatuses, vaid ainult üksikute maakondade kaupa. Nende relvastus ja sõjalised oskused jäid tunduvalt maha saksa feodaalide omast.

Jüriöö ülestõus oli aga lüüasaamisele vaatamata mehine ettevõtte, mis edaspidi korduvalt innustas eestlasi nende võitluses saksa feodaalide vastu.

MÕISAMAJANDUSE ARENG XV—XVI SAJANDIL

XV—XVI sajandil jätkasid feodaalid ulatuslikult mõisate rajamist. XVI sajandi keskpaigaks oli Eestis juba umbes 500 mõisat. See tõi talupoegadele palju uusi koormisi. Mõisate rajamiseks võtsid feodaalid nendelt vägivaldselt maad ära ja sundisid talupoegi mõisapõllul tööd tegema.

Mõisate rajamine ja laiendamine andis mõisnikele head sissetulekut. Nad müüsid vilja sisemaa kasvavatele linnadele ja Lääne-Euroopasse. Talupojad aga suruti üha suuremasse sõltuvusse. Feodaalid hakkasid takistama talupoegade liikumisvabadust, keelasid nendel lahkumise oma senistest elukohtadest ja paremate elamisvõimaluste otsimise mujal. Talupoegi hakati müüma, ostma ja vahetama loomade vastu nii koos maaga kui ka ilma maata.

Nii kujunes Eestis sunnismaisus ja pärisorjus.

KÜSIMUSI:

1. Miks jaotati Eesti ala halduslikult mitmeks osaks?
2. Millised olid Jüriöö ülestõusu ja selle lüüasaamise põhjused?
3. Kuidas mõjus talupoegade olukorrale mõisate rajamine?
4. Millist ilukirjanduslikku teost te teate Jüriöö ülestõusu kohta?

DOKUMENTAALSET MATERJALI

Liivi ordu preestri Hoeneke kroonika jutustus ülestõusu algusest Saaremaal 1343. a.

Üks päev enne jaagupipäeva¹ samal 1343. aastal lõid saarlased maha kõik sakslased, noored ja vanad, nii nagu see Harjus oli sündinud, uputasid preestrid merre ja läksid samal päeval Põide linnuse alla, mille ees nad olid kaheksa päeva, sest nad teadsid hästi, et linnust piirajaist vabastada ei võidud. Et nüüd foogt ei suutnud linnust hoida, pidas ta omadega nõu, et püüda rahu teha ja linnus käest ära anda. See meeldis neile kõikidele, nad saatsid sellepärast saadikud talupoegade juurde ja lasksid neile teatada, et nad tahavad rahuga alla anda. Selle üle olid talupojad rõõmsad, lubasid neil vabalt ära minna; ometi ei tohtinud nad midagi kaasa võtta, ainult isandad võisid igaüks võtta kaks hobust ja niipalju, kui reisikotti mahtus, aadlikud võisid igaüks kaasa võtta ühe hobuse ja mõõga. Kui nüüd väravad avati, läksid nad kurvalt minema; talupojad aga ei pidanud oma lubadust, vaid lõid nad kõik kividega surnuks. Seal sai surma foogt koos viie orduvenna ja paljude teiste teenijatega.

KÜSIMUSI:

1. Kelle vastu oli suunatud saarlaste ülestõus?
2. Mida näitab linnuse vallutamine talupoegade poolt?
3. Kelle seisukohta kajastab kroonikakirjutaja?

Dokument ühe Virumaa talupoja ja tema laste vahetamisest hobuse vastu XVI sajandil.

Mina, Dietrich Brincke, Hansu poeg, teatan ja kinnitan selle minu avaliku, pitsoriga varustatud kviitungiga, et mina vabal tahtel ja järelekaalutult, oma laulatatud naise Vendel Lode kaasteadmisel ja tahtel olen andnud auväärsele ja paljuvooruslikule prouale, õndsas Dietrich Metstakeni lesel Dorothea Firxile ja tema seaduslikele pärijatele ühe talupoja Hymmavere külast, Lodten Clavesi poja, nimega Lens Pep, omaks ja põliseks ühes tema lastega, kes on sündinud ja sündimata, sellega, et mina, Dietrich Brincke, olen vastu võtnud auväärselt ja paljuvooruslikult proualt ühe noore hobuse täielikuks vastutasuks. Nii töotan mina, Dietrich

¹ s. t. 24. juulil.

Brincke, enese ja minu seaduslike pärijate eest seda talupoega ja tema lapsi mitte kunagi tagasi nõuda. Kõige selle kindla tõe suuremaks tunnistuseks panen mina, Dietrich Brincke, siia alla ripuma oma päritud pitseri. See on kirjutatud ja antud Rakveres meie Issanda sündimise 1543. aastal päeval enne toomapäeva¹.

ULESANNE:

Võrrelge eesti talupoegade olukorda vene talupoegade omaga samal ajal.

---

¹ 20. dets.

IV. LIIVI SÕDA

VENE RIIGI VÕITLUS VÄLJAPÄASU EEST BALTII MERELE

XVI sajandil algas mitmete Põhja- ja Ida-Euroopa riikide vahel võitlus ülevõimu pärast Balti merel. Poola-Leedu, Rootsi ja Taani feodaalriigid püüdsid laiendada oma valdusi teiste arvel. Vana-Liivimaa seevastu nõrgenes, siin kestis feodaalne killustumus ning feodaalide omavaheline kisklemine võimu pärast. Tugevad välisriigid nägid Vana-Liivimaas kerget saaki ja plaanitsesid selle vallutamist.

Samal ajal tugevnes eriti kiiresti tsentraliseeritud Vene riik. Venemaa arengut pidurdas aga tõsiselt tema äralõigatus meredest. Vana-Liivimaa võimud ja teised Balti mere äärsed riigid püüdsid igati tõkestada Venemaa suhtlemist Lääne-Euroopa maa-dega, sest nad kartsid Venemaa tugevnemist.

Vaba väljapääsu kindlustamiseks Balti merele tuli Venemaal alustada relvastatud võitlust.

LIIVI SÕJA ALGUS

1558. a. tungisid Vene väed üle Vana-Liivimaa piiri. Algas sõda, mida nimetatakse Liivi sõjaks. Sõja algul olid Vene väed võidukad. Nad vallutasid üksteise järel sakslaste linnused Liivimaal ja kihutasid saksa feodaalid minema. Juba sõja esimesel aastal langesid Vene vägede kätte Narva ja Tartu. Tartu piiskopkond lakkas olemast. 1560. a. purustasid Vene väed Liivi ordu sõjaväe Valga lähedal Oomuli lahingus. Samal aastal vallutati tugev Viljandi ordulinnus. Vene väed jõudsid välja kuni Tallinna ja Riiani.

Vene vägede edu ja vihatud saksa feodaalide lüüasaamist tervitasid eesti ja läti talupojad rõõmuga. Nad abistasid Vene vägesid teejuhtidena, andsid neile andmeid ordu vägede kohta. Koos vene-lastega tungiti saksa feodaalide vägedele kallale. Talupoegade selline tegevus aitas kaasa Vene vägede edule.

EESTI TALURAHVA ÜLESTÕUS 1560. a.

1560. a. sügisel puhkes Harju- ja Läänemaal ulatuslik ülestõus saksa mõisnike vastu. Talupojad otsustasid kõik aadlikud hävitada ja tahtsid olla täiesti vabad. Nad valisid endale juhiks ehk kuningaks ühe sepa, kelle nime pole teada. Põletati mõisaid ja surmati mõisnikke. Seejärel asusid ülestõusnud piirama Koluvere linnust Läänemaal. Ka püüti sõlmida liitu Tallinna linnaga, kuid linna saksasoost suurkaupmehed ja rikkad käsitöölised olid sellele vastu.

Ülestõus võttis nii ähvardava ulatuse, et kohalikud feodaalid palusid abi Taani ja Poola kuningatelt.

Pettuse teel õnnestus feodaalidel Koluvere piirajatest vabastada. Nende vägi liikus linnuse alla, kusjuures ees sunniti minema Lihula talupoegi, kes ülestõusust osa ei võtnud. Linnuse piirajad arvasid, et neile on tulemas abivägi, ega seadnud end enne lahinguvalmis, kui feodaalide väed neile ootamatult kallale tungisid. Ülestõusnud kaotasid lahingu. Nende juht langes vangi ja surmati. Pärast seda jätkus aga ülestõus üksikutes kohtades veel mõnda aega. Lõpuks suutsid feodaalid selle siiski maha suruda.

LIIVI ORDU JA PIISKOPIRIIKIDE LÕPP

Vene vägede ja kohaliku talurahva võitluse tulemusena purustati 1561. aastaks saksa feodaalide riigikesed Vana-Liivimaal. Likvideeriti Liivi ordu, mis mitmesaja aasta vältel oli eesti rahvast julmalt rõhunud. Kuid Vene vägede edus nägid teised riigid endale ohtu ja nad kiirustasid jagama laguneva Vana-Liivimaa püüdnud. Rootsi haaras enda kätte Põhja-Eesti koos Tallinnaga, Taani valdusesse läks Läänemaa ja Saaremaa, Poola aga okupeeris suure osa Läti alast.

LIIVI SÕJA TULEMUSED

Nõrga Vana-Liivimaa asemel tuli Venemaal jätkata nüüd sõda mitme tugeva riigiga. Liivi sõda jätkus ja kestis kuni 1583. aastani. Võõrad sõjaväed laastasid hoolimatult maad ja tapsid inimesi. Kohati hävis kogu elanikkond. Kurnavas sõjas suruti Vene väed lõpuks Eesti ja Läti alalt välja. Põhja-Eesti jäi Rootsile, Lõuna-Eesti koos Läti aladega Poolale, Saare- ja Muhumaa Taanile. Peagi algasid nende riikide vahel uued laastavad sõjad, kuni viimaks kogu Eesti läks Rootsi valdusesse.

KÜSIMUSI:

1. Mispärast abistasid eesti talupojad Vene vägesid?
2. Võrrelda 1560. a. talurahvaülestõusu Jüriöö ülestõusuga.
3. Miks lõppes Liivi sõda Venemaal ebaedukalt?

DOKUMENTAALSET MATERJALI

Katkend Taani kuninga venna hertsog Magnuse kirjast kuningale eesti talupoegade ülestõusust 1560. a.

Nüüd tuleb aga üks õnnetus teise peale. Sest me ei saa hoolimata oma kahetsusest varjata seda, et pärast venelaste äraminekut on talupojad Läänemaal, samuti ka Harjus, Virus ja teistes kohtades, kahtlemata vaenlase salakavala nõu ja õhutuse tagajärjel, muutunud mässulisteks, kokku kogunenud ning rüüstavad haletsusväärset kombel, põletavad ja hävitavad, mis vaenlasest veel järele on jäänud. Ja löövad surnuks, kelle nad sakslastest kätte saavad. Nii nad ongi juba mõned meie ja ordumeistri aadlimeestest ja teenritest halastamatult tapnud ning sel tunnil seisavad nad kogu jõuga Läänemaal meie linnuse Koluvere ees... Ja on karta, et kui sellele aegsasti vastu ei astuta, siis annavad nad ennast täiesti venelaste alla ja annavad meid ning kõiki sakslasi koos kindlustega neile üle.

KÜSIMUS:

Millised olid ülestõusnute sidemed Vene vägedega?

V. EESTI ROOTSI AADLIRIIGI KOOSSEISUS XVII SAJANDIL

HALDUSLIK JAOTUS

Pärast kogu Eesti ala vallutamist Rootsi aadliriigi poolt jaotati see halduslikult järgmisteks osadeks. Põhja-Eesti, mis ühendati Rootsiiga kõige varem, moodustas *E e s t i m a a k u b e r m a n g u*. Lõuna-Eesti, mis pärast Liivi sõda oli kuulunud Poolale, moodustas koos osa Läti aladega *L i i v i m a a k u b e r m a n g u*. Kubermangude eesotsas olid kuningavõimu kohapealsete esindajatena kubernerid. Saaremaa jäi omaette provintsiks ja seda valitses maa-pealik. Peale riigivõimuasutuste olid kohalikel aadlikel omad seisuslikud asutused.

PÄRISORJUSE LÖPLIK VÄLJAKUJUNEMINE

Pikka aega kestnud sõdades oli Eesti raskesti kannatada saanud. Rahvaarv oli katastroofiliselt vähenenud. Nüüd tuli siia rohkesti uusasunikke väljastpoolt — Põhja-Eestisse Soomest, Ida-Eestisse Venemaalt, Lõuna-Eestisse Lätist. Need uustulnukad sulasid aja jooksul ühte eesti talurahvaga, kelle töö tulemusena sõjahaavad jälle parandati.

XVII sajandil jätkus veelgi mõisate laienemine. Talupoegade ekspluateerimise tähtsamaks vormiks sai nüüd kõikjal *t e o o r j u s*, töö mõisapõllul. Sajandi lõpuks oli Eestis juba üle tuhande teoorjusliku mõisamajapidamise, milline arv edaspidi enam oluliselt ei tõusnud.

Kõige tähtsamaks põllumajanduslikuks tooteks oli sel ajal teravili. Eesti rehtedes pektud ja hästi kuivatatud vili oli hea kvaliteediga ja kõrgelt hinnatud. Seda veeti Rootsi, Soome ja Lääne-Euroopasse. Baltimaid nimetati Rootsi riigi viljaaidaks. Rootsi valitsus ja rootsi ning saksa feodaalid said viljamüügist suuri sissetulekuid. Talupojad aga, kes ise vilja tootsid, kannatasid sageli selle puudumise all.

Rootsi valitsus kinnitas kõik mõisnike senised eesõigused ja suurendas neid veelgi. Saksa mõisnike võim Eestis seega ei vähenenud, vaid isegi suurenes. Rohkesti läks mõisaid ka rootsi feodaalidele, eriti kõrgeaadlikele. Nii kuulus terve Hiiu saar ja suured alad mandril koos Hääpsalu linnaga ühele Rootsi aadliperekonnale. Talupoegade rühumisel leidsid rootsi ja saksa feodaalid kergesti ühise keele.

Mõisnike võimu suurendamiseks talupoegade üle andsid Rootsi valitsusvõimud välja palju seadusi ja korraldusi. Keelati karmilt talupoegade omavoliline lahkumine mõisniku juurest. Põgenenud talupoegade ülesotsimise ja sunniviisilise tagasitoomisega tegelesid erilised politseikohtud, mida Põhja-Eestis nimetati haagikohtuteks ja Lõuna-Eestis sillakohtuteks. Talupoeg ei tohtinud maad müüa ega osta ilma mõisniku loata, pealegi võis mõisnik selle temalt igal ajal ära võtta. Ka talupoja vallasvara oli mõisniku kontrolli all. Mõisnikele kinnitati kodukariõigus, s. t. õigus oma suva järgi karistada talupoega peksuga.

Niisiis andsid Rootsi võimude seadused talupoja koos tema järglastega ja varandusega täielikult mõisniku võimu alla. Talupoegade pärisorjuslik sõltuvus, mis kujunes pika aja jooksul, leidis Rootsi valitsuselt õigusliku kinnituse.

Eesti talurahvas püüdis igati võidelda oma olukorra parandamise eest. Püüti põgeneda, Ida-Eestist näiteks Venemaale, hakati vastu mõisnikele ja nende ametnikele. Sajandi lõpul sagesid talupoegade väljaastumised feodaalide vastu.

SUUR NÄLG A. 1695—1697

Eriti raskeks muutus talurahva olukord siis, kui ilmastik juhtus olema ebasoodus ja vili ikaldus. Ikaldusaastaid esines aga sageli, sest maaharimine ja väetamine oli puudulik. Kui vili ikaldus, oli paratamatult nälg majas, sest tagavarasid koguda ei suudetud.

Kõige suurem näljahäda Eestis oli 1695.—1697. a. 1695. a. sadas kogu suve läbi külma vihma, nii et ei saadud teha heina, rukis ei õitsenud ega valminud. Suvivilja, mis töötas saaki anda, hävitas sügisel varane külm. Samasugune lugu kordus ka järgmisel aastal. Nälgivad inimesed lahkusid oma kodudest, et toitu otsida, kuid kõikjal ootas neid samasugune pilt. Suremus võttis tõhutu ulatuse. Arvatakse, et nendel traagilistel aastatel langes nälja ohvriks umbes üks viiendik eesti rahvast.

Rootsi valitsusvõimud ja feodaalid ei abistanud nälgijaid millegagi, kuigi nendel oli küllaldaselt viljatagavarasid. Samal ajal kui kohalik talurahvas massiliselt nälgis suri, veeti rootsi ametnike ja saksa mõisnike poolt vilja isegi maalt välja.

ELU-OLU JA KULTUUR

Pärisorjusliku rõhumise alla surutud eesti talupoeg elas raskest tingimustes. Elamuks oli palkidest r e h i e l a m u, mis oli üht-aegu nii elumajaks kui ka vilja kuivatamise ja peksmise kohaks. Inimestega ühes ruumis elasid talvel ka väiksemad koduloomad. Elamutel puudusid korstnad ja aknad, valgust saadi ainult ukse kaudu, mille kaudu ka ahjusuits välja lasti.

Vähe oli talupoja elus rõõmsamaid silmapilke. Tähtsamaiks

pidustusteks olid pulmad, mida peeti harilikult talve algul, kui jätkus veidi rohkem toitu.

Rootsi valitsus levitas agarasti luteri usku. Selle abil sunniti talupoegi paremini sõna kuulama. Sajandi lõpupoolel hakati rajama talurahvakooli, mille peamine ülesanne oli usklike koguduseliikmete kasvatamine. Koolides õpetati peamiselt kirikulaulu ja lugemist. Selleks et ette valmistada õpetajaid, avas B. G. Forselius Tartu lähedal Piiskopi mõisas talurahvakooli — õpetajate seminari. Üldiselt edenes koolide asutamine siiski visalt, sest polnud koolimaju ja vaestel talupegadel oli raske oma lapsi kooli saata. Mõisnikele ei meeldinud koolide asutamine, sest nad kartsid, et talupojad võivad «liiga targaks» muutuda ja ei taha enam mõisnikele alluda. Seepärast püüdsid mõisnikud koolide tegevust takistada.

Riigiametnike ja kirikuõpetajate ettevalmistamiseks asutati Rootsi võimude poolt ka mõned kõrgemad koolid. Tartusse ja Tallinnasse rajati gümnaasiumid ning 1632. a. muudeti Tartu gümnaasium ülikooliks. Ülikool töötas Tartus vaheaegadega kuni Põhjasõja alguseni ja lõpetas oma olemasolu Pärnus. Eestlased ülikooli ei pääsenud, sest suurel osal nendest ei olnud võimalik algharidustki omandada, kõnelemata kesk- ja kõrgemast haridusest.

KÜSIMUSI:

1. Miks suurendas Rootsi valitsus mõisnike eesõigusi?
2. Millest oli tingitud suur nälg Eestis?
3. Mida taotlesid riigivõimud koolide rajamisega?

DOKUMENTAALSET MATERJALI

Väljavõte pastor Kelchi kroonikast suure näljaaja kohta.

1697. aastal saabus kohe aasta algul vali ja käre külm, mis kestis pidevalt peaaegu kogu talve läbi. Nii muutus ka häda ja viletsus, mille tekitas suur näljahäda, päevast päeva suuremaks. Selles hädas jätsid paljud mehed maha oma naised, naised oma mehed, vanemad oma lapsed, lapsed oma vanemad. Öösel ja päeval võis nii linnades kui külates, nii külateedel kui sõjateedel kuulda häda ja nälga kannatavate inimeste säärast hädaldamist, et kivid oleksid võinud kisendada... Paljudel, eriti kui neil surm lähedal oli, oli niisugune isu leiva järele, et nad hirmsa kisaga palusid, antagu neile ainult nõelapea-suurune tüki ke, niipea aga kui nad natuke said ja seda sööma hakkasid, langesid nad surnult maha. Ma nägin ise kohkumisega, kuidas üks umbes kaheteistkümnendaastane poiss

hakkas oma sõrmi närima ja hüüdis seejuures: oh nälg, nälg! Kui talle ulatati tükike leiba, haaras ta selle kui hullumeelne, ja kui ta seda suure isuga hammustama hakkas, langes ta maha ja heitis hinge.

PÕHJASÕDA JA EESTI ÜHENDAMINE VENE RIIGIGA

Põhjasõja (1700—1721) käigus jäi Eesti maa ja rahvas korduvalt sõjasündmuste keerisesse. Rootsi võimud ei hoolinud kohaliku rahva saatusest, kes seetõttu sai sõja läbi palju kannatada.

Pärast kaotust Narva lahingus korraldas Peeter I Vene sõjaväe ümber ja asus pealetungile. Vene väed saavutasid Eesti alal mitmeid võite. 1704. a. suvel vallutati tormijooksuga Tartu ja veidi hiljem tugevasti kindlustatud Narva. Rootsi võim Baltimaadel löi kõikuma.

Vene vägede võidud innustasid eesti talupoegi vastu hakkama saksa mõisnikele ja rootsi ametnikele. Paljudes mõisates puhkesid rahutused. Talupojad ei andnud Rootsi vägedele toitu ja varustust. Hoopis teine oli suhtumine Vene vägedesse, kelle abil eestlased lootsid vabaneda saksa mõisnike ikkest.

Otsustava pöörde tõi sõja käiku Poltaava lahing (1709). 1710. a. jätkasid Vene väed pealetungi Baltimaadel, vallutades üksteise järel Riia, Pärnu, Kuressaare ja Tallinna. Kohalikud mõisnikud ruttasid alistuma tsaarivõimule, et säilitada oma senised maavaldused ja õigused talupoegade rõhumiseks.

1710. a. ühendati Eesti ala Venemaaga. Sellega lõppes Liivi sõjast alates kestnud sõdade ajajärk, mille vältel eesti rahvast oli korduvalt ähvardanud väljasuremise oht. Vene riigi koosseisus saabus Eestile kaheks sajandiks rahupõlv. Eesti muutus Rootsi riigi viljaaidast ja koloniaalsest ääremaast Venemaa majanduslikult arenenud osaks, millest viisid läbi tähtsad kaubateed.

Ühises riigis tugevnes eesti ja vene töörahva sõprus ning võitlusliit mõisnike ja tsaari vastu. Eriti selgesti ilmnis see liit XX sajandi alguses, mil Venemaa muutus leninismi kodumaaks ja teostas esimesena maailmas sotsialistliku revolutsiooni. Suurt mõju avaldas eesti kultuuri arengule eesrindlik vene kultuur. Eesti ühendamine Venemaaga oli eesti rahvale edasiviiva, progressiivse tähtsusega sündmuseks.

KÜSIMUS:

Kuidas hinnata Eesti ühendamist Venemaaga? Põhjenda oma hinnangut.

VI. PÄRISORJUSLIKU KORRA LAGUNEMINE JA KAPITALISTLIKE SUHETE KUJUNEMINE EESTIS XIX SAJANDI ESIMESEL POOLEL

PÄRISORJUSLIKU KORRA KRIIS. KLASSIVÖITLUSE TERAVNEMINE

Vene riigi koosseisus saabus Eestile pärast Põhjasõda pikk rahuperiood. See võimaldas majanduselu kiiremini taastada ja edasi arendada. Teraviljatoodang kasvas Eestis XVIII sajandi jooksul ligemale kolmekordseks. Kuid XVIII sajandi lõpuks oli pärisorjuslik kord Venemaal, sealhulgas ka Eestis, muutunud ühiskonna edasise arengu peamiseks takistuseks. Püüdes saada üha suuremaid sissetulekuid, laiendasid Balti mõisnikud mõisapõlde ja tõtsid talupoegade koormisi. Pärisorja sunniviisiline töö, mis pealegi toimus algeliste ja halbade tööriistadega, oli vähetootlik. XVIII sajandi lõpul saagid ei tõusnud, vaid hakkasid isegi vähenema.

Talupoegade olukorra halvenemine kutsus esile klassivõitluse teravnemise, mille suuremaks puhanguks Venemaal oli talurahvasõda Pugatšovi juhtimisel. Eesti alal toimusid suuremad talurahvarahutused 1784. a. Lõuna-Eestis — Rāpinas ja Karulas. Mõlemas kohas keeldusid talupojad mõisaorjusest ja tungisid teivastega kallale mõisnike kaitseks kohalesaadetud sõjaväeosadele. Alles suuremate väeosade kohaletoomise järel lämmatati talupoegade rahutused.

Talurahva väljaastumised hirmutasid nii kohalikke mõisnikke kui ka tsaarivalitsust, kes talupoegade «rahustamiseks» andis 1804. a. välja uued talurahvaseadused. Need seadused piirasid veidi mõisnike omavoli talupoegade suhtes. Seadustes nõuti, et talupoja koormised mõisa vastu määrataks kindlaks ja märgitaks üles v a k u r a a m a t u s s e. Kindlaksmääratud koormised aga osutusid nii ränkadeks, et talupojad ei saanud vakuraamatute sisseviimisest enamasti mingit kergendust. Seepärast puhkesid 1805. a. Eestis jälle talurahvarahutused — sedapuhku Põhja-Eestis asuvates Orina, Karinu ja Kose-Uuemõisa mõisates. Need väljaastumised suruti kohaletoodud sõjaväeosade poolt peagi maha. Kuid talurahva võitlus ei olnud asjata, sest ta kiirendas vihatud pärisorjusliku korra lagunemist.

TALURAHVA VABASTAMINE PÄRISORJUSEST EESTI- JA LIIVIMAAL

Eesti- ja Liivimaa kubermangude mõisnikud jõudsid otsusele, et neile on kasulik vabastada siinsed talupojad pärisorjusest, kuid nii, et talupoegadele ei jääks lapikestki maad. Sel juhul peavad

talupojad tahes-tahtmata mõisnike käest maad rentima, kusjuures mõisnik võib nõuda nii kõrget renti, kui ta tahab. Nende põhimõtete alusel töötatigi välja uued talurahvaseadused, millega kaotati vormiliselt pärisorjus Eestimaa kubermangus 1816. a. ja Liivimaa kubermangus 1819. a.

Eesti talupoeg sai nüüd isiklikult vabaks. Mõisnik ei tohtinud teda enam osta, müüa ega vahetada. Kui senini oli talupoega hüütud eesnime ja talu nime järgi, siis nüüd anti talupoegadele ka perekonnanimed. Talupoja isiklik vabadus oli aga piiratud. Ta ei tohtinud ilma mõisniku loata oma senisest elukohast lahkuda. Talupojal ei lubatud valida mingit teist elukutset peale põlluharimise. Seega jäi talupoeg ikkagi mõisnikust sõltuvaks ja tema vabadus oli tegelikult ainult nimeline.

Kartes suuri talurahvarahutusi, ei kehtestanud mõisnikud uusi seadusi kohe, vaid järk-järgult 10–15 aasta jooksul. Sellele vaatamata haaras Baltimaid talurahvarahutuste uus laine, mille mahatumiseks mõisnikud kasutasid jällegi sõjavägede abi.

KAPITALISTLIKE SUHETE KASV PÖLLUMAJANDUSES

Pärisorjus oli senini olnud peamiseks takistuseks põllumajanduse arengule. Pärisorjuse kaotamine soodustas kapitalistlike suhete kasvu Eesti ala põllumajanduses. Algul mõisates, hiljem ka taludes laienes kartulikasvatus, mis andis suhteliselt head saaki. Lõuna-Eesti taludes suurenes linakasvatus. Paljudes mõisates hakati kartulist viina põletama. Tunduvalt laiendati mõisapõldude pindala. Mõisates mindi üle mitmeväljasüsteemile. Seoses viljahindade langusega pöörasid mõisnikud suuremat tähelepanu karjakasvatusele, mille saadusi vajas maailmalinn Peteburi. Mõisatesse muretseti parema piimaanniga lehma ja peenvillalisi meriino lambaid. Kõige selle tulemusena muutusid mõisad suurteks, turu jaoks tootvateks majapidamisteks. Kuid samal ajal hariti mõisapõlde talusulaste tööjõul, kes endiselt kasutasid algelisi ja vähetootlikke tööriistu.

Mõisate majapidamise areng toimus eelkõige talurahva arvel. Selleks et harida järjest laienevaid mõisapõlde, pigistas mõisnik talupoegadest viimase välja. Talurentnikul tuli pidada sulaseid peamiselt selleks, et saata neid mõisapõllule teotööle. Teosulaste elu oli väga raske. Kuus päeva nädalas pidid nad töötama mõisa kupja piitsa all, seitsmendal päeval aga sundis peremees neid tööle talupõldudel.

Vaid vähestel talurentnikel, möldritel ja kõrtsmikel õnnestus sulaste ja teenijatüdrukute töö arvel rikastuda. Nii algas talurahva kihistumine. Samal ajal kui enamik talupoegi vaevles viletsuses, tõusis esile väike grupp jõukamaid talupoegi-külakurnajaid.

TALURAHVALIIKUMINE 1840-NDATEL AASTATEL

Nagu nägime, ei parandanud pärisorjuse kaotamine sugugi eesti talupoegade majanduslikku olukorda. Viletsalt haritud talupõllud andsid nappi saaki. Sageli tabasid Baltimaid viljaikaldused, millega kaasnesid näljahädad ja nakkushaigused.

1840-ndate aastate esimesest 6 aastast olid 4 ikaldusaastad. Meeleheitele viidud Lõuna-Eesti talupoegade hulgas puhkesid jälle rahutused. Tol ajal levis kuuldus, et tsaarivalitsus jagavat soovijatele Lõuna-Venemaal tasuta maad. Maa saamiseks tuleb minna Riiga ja oma nimi kirja panna. Üha rohkem talupoegi käis salaja Riias nime kirja panemas. See ei meeldinud mõisnikele, kes kartsid ilma jääda odavast tööjõust. Riiga tulnud talupoegi karistati mõisnike käsul peksunuhtlusega.

1841. a. sügisel puhkesid talurahvarahutused Pühajärve mõisas. Asi läks kokkupõrkeni sõjaväe ja talupoegade vahel, kes vabastasid sõdurite käest ühe vangistatud kaaslase ja kavatsesid mõisasse tungida. Kuid ainult nuiadega varustatud talumehed pidid taganema hästirelvastatud sõjaväeosa ees. Ülestõusu juhid vangistati ja neile määrati ränk kadalipukaristus.

Paar aastat hiljem levis Lõuna-Eesti talupoegade hulgas uus kuuldus, et need, kes lähevad üle õigeusku, pääsevad mõisniku võimu alt ja saavad tasuta maad. Mõne aasta jooksul läks vene õigeusku 17% Lõuna-Eesti talupoegadest. Suure vaevaga õnnestus mõisnikel ja luteri usu pastoreil usuvahetusliikumist pidurdada.

Vaatamata kõigile pingutustele ei suutnud mõisnikud ega tsaarivalitsus lõppu teha talurahvarahutustele, mis uue hooga puhkesid 50-ndate aastate lõpul. Samal ajal toimus Venemaal talurahvaliidumise võimas tõus, mis ähvardas kasvada revolutsiooniks.

1858. aastal toimus talurahva väljaastumisi ligi 80 Põhja-Eesti mõisas. Kõige suurema ulatuse omandas talurahva vastuhakk Mahtra mõisas, kuhu mõisnikud koondasid talurahvarahutuste mahasurumiseks ligi 1000-mehelise sõjaväeosa. Kadalipu ja sunnitöölesaاتمise abil suutsid mõisnikud ka selle liikumise maha suruda. Kuid ühtlasi hakkasid mõisnikud aru saama, et talurahva eksploateerimine senisel viisil on ohtlik ja vähetulukas. Seepärast hakkasid mõisnikud senisest hoogsamini üle minema kapitalistlikule majandamisviisile.

KÜSIMUSI:

1. Mida andis ja mida ei andnud pärisorjuse vormiline kaotamine eesti talupoegadele?
2. Millest olid tingitud 1840-ndate aastate talurahvarahutused?
3. Milline ilukirjanduslik teos kirjeldab talurahva ülestõusu Mahtra mõisas? Tuleta meelde selle teose sisu.

VII. KAPITALISMI ARENEMINE EESTIS XIX SAJANDI TEISEL POOLEL

KAPITALISMI ARENEMINE PÖLLUMAJANDUSES

1861. a. reformiga kaotati Venemaal pärisorjus. See avas tee kapitalismi hoogsale arengule. Ka Eesti alal toimus kapitalismi kiire areng. Põllumajanduses väljendus kapitalismi areng üleminekus teorendilt raharendile, talude päriksostmises, põllutöomasinatega ja palgalise tööjõu kasutuselevõtmises mõisates ning kulaklikes suurtaludes. Senini harisid mõisapõlde talupojad oma viletsa hobuse ja tööriistadega teorendi korras. Talupojad töötasid mõisapõllul vastumeelselt, mistõttu töö ei tahtnud kuidagi edeneda. Nüüd hakkasid mõisnikud oma majapidamist ümber korraldama. Nad ostsid põllutöomasinaid, asutasid viinavabrikuid ja meiereisid ning suurendasid karja. Põhilise töö mõisas tegid palgalised. Sellised kapitalistlikud ümberkorraldused nõudsid palju raha. Raha saamiseks hakkasid mõisnikud nõudma talupoegade renti rahas. Samuti hakati seniseid renditalusid päriks müüma, kusjuures mõisnik nõudis talupojalt tunduvalt kõrgemat hinda, kui talu tegelikult väärt oli.

Esmajärjekorras ostsid talud päriks jõukad rentnikud, kes olid rikastunud sulaste ja taluteenijate töö arvel. Kehvematel rentnikel ei jätkunud raha talu väljaostmiseks ja nad jäid mõisnikele võlgu. Võlasumma koos protsentidega sundis talupoega veelgi halastamatumalt tööd rühmama kui kupjakepp. Kui mõisnik tahtis, võis ta senise rentniku minema kihutada ja talu hoopis teisele müüa.

TALURAHVA KIHISTUMINE

Koos kapitalismi arenguga toimus talurahva kui klassi kihistumine. Talurahvast eraldus väikesearvuline külakurnajate-kulakute ladvik. Järjest vähenes keskmike arv, kellest üksikud pääsesid kulakute hulka, osa aga laostus ja muutus täienduseks kehvikute ja maatameeste niigi arvukale perele. Eesti talurahva enamus elas endiselt suures viletsuses.

Paljud maatamehed läksid mõisatesse palgalisteks sulasteks. Neid nimetati moonakateks, sest mõisnik tasus neile töö eest peamiselt toidumoonaga. Osa talupoegi rändas välja Venemaale, Kau-

kaasiasse, Krimmi või Siberisse, kus nad asutasid endale uue kodu. Küllaltki palju laostunud talupoegi otsis tööd ja elatust linnades, muutudes seal vabrikutööliseks-proletaarlasteks.

KAPITALISTLIKU TÖÖSTUSE ARENEMINE. RAUDTEEDE EHTAMINE

Eesti alal rajati uusi suuri vabrikuid eelkõige Narva ja Tallinna. Narva kujunes tekstiilitööstuse keskuseks, kus töötas ligemale $\frac{2}{3}$ kõigist Eesti ala tööstustöolistest. Siin asus Venemaa suurim puuvillavabrik — Kreenholmi Manufaktuur, milles töötas üle 5000 eesti ja vene tööliste. Veel asusid Narvas kalevivabrik, linavabrik ja riidevärvimise ettevõtte. Tekstiilitööstus oli kõige arenenum tööstusharu Eestis.

Tallinnas töötasid masinaehituse, paberi- ja keemiatööstuse ettevõtted. Lutheri puidutööstus hakkas esimesena Venemaal valmistama vineeri. Selle vabriku toodang leidis ostjaid kogu Venemaal, samuti ka paljudes välisriikides.

Kapitalismi arengule Eestis mõjus soodustavalt raudteede ehitamine. Raudteed soodustasid kaubavahetust ja sidusid Eesti ala majanduse tihedalt Venemaa majandusega. 1870. a. avati Balti raudtee, mis ulatus Peterburist läbi Narva ja Tallinna Paldiskini. Tänu sellele raudteele muutus Tallinn üheks tähtsamaks sadamaks Venemaa väliskaubanduses. Mõõda Balti raudteed suundus järjest enam Põhja-Eesti põllumajandussaadusi Peterburi. 1876. a. valmis Tapa—Tartu liin, mida hiljem pikendati Valgani. 1889. a. avati Valga—Võru—Pihkva raudtee, millega loodi otseühendus Sise-Venemaa aladega. Nii arenes Eesti raudtee kui osa ülevenemaalisest raudteevõrgust.

Vedurite ja vagunite korrashoidmiseks oli tarvis raudteetehaseid. Sellised tehased ehitati Tallinna ja Valka.

Tööstuse areng ja raudteede ehitamine suurendas tunduvalt linnade elanikkonda. XIX sajandi teisel poolel kasvas elanike arv Eesti linnades üle 3 korra. Umbes $\frac{1}{5}$ Eesti ala elanikkonnast elas linnades ja alevites, $\frac{4}{5}$ aga elas endiselt maal ja tegeles peamiselt põllutööga.

PROLETARIAADI TEKKIMINE EESTIS

Koos kapitalistliku tööstuse arenguga kujunes Eestis uus klass — proletariaat ehk tööliklass. Proletariaat tekkis peamiselt vaesunud talupoegadest ja käsitöolistest, kes olid sunnitud tööd otsima kapitalisti vabrikus.

Nii nagu mujalgi Venemaal, oli ka Eestis tööliklassi olukord äärmiselt raske. Tööpäev kestis tavaliselt 14 tundi. Töötada tuli rüüpses ja õhutamata vabrikuruumides, kus pealegi puudus iga-sugune töökaitse. Seepärast olid ka tööõnnetused sagedased. Töö-voime kaotanud tööline aga vallandati ilma pikema jututa. Töö-

tasu oli väga madal, kusjuures naistele ja alaealistele maksti meestega võrdse töö eest tunduvalt vähem palka. Seetõttu püüdsid kapitalistid võimalikult palju kasutada naiste ja laste tööjõudu. Meistril ja vabrikandil oli õigus töötasust maha arvestada trahvid, mis läksid trahvija enda taskusse. Seepärast määrati trahve igal vähemalgi põhjusel. Palga väljamaksmisega aga viivitati sihilikult, et sundida töölisi võlgu ostma vabrikupoest, kus müüdi kõrge hinna eest madalaväärtuslikku ja isegi riknenud kaupa.

Eesti ala töölisklass koosnes algusest peale paljude rahvuste esindajatest. Kõige rohkem oli töölisi eesti ja vene rahvusest, kuid siin töötas ka lätlasi, leedulasi, ukrainlasi ja teiste Venemaa rahvaste liikmeid. Erinevatest rahvustest tööliste läbisaamine oli sõbralik ja hea. Eriti selgesti ilmnis tööliste ühtekuuluvus suuremate streikide ajal, mil nad astusid koos välja ühiste vaenlaste — kapitalistide ning tsarismi vastu.

TÖÖLISLIIKUMISE ALGUS EESTIS

Esimene suur streik Eestis toimus 1872. a. Kreenholmi Manufaktuuris. Sellest streigist võttis osa ligi 5000 eesti ja vene töolist, kes nõudsid töötingimuste parandamist, trahvide vähendamist ja tööpäeva lühendamist 13 tunnile. Oma ulatuselt ületas see streik kõik senised Venemaal toimunud streigid. Alles pärast seda, kui toodi kohale polk sõjaväge ja vangistati aktiivsemaid streikijad, olid töölised sunnitud jälle tööd alustama. Kartes uusi rahutusi, tegid kapitalistid töölistele mõningaid järeleandmisi. Kreenholmi streigi tähtsus seisis selles, et esmakordselt vene töölisliikumises tõsteti siin üles tööpäeva lühendamise nõue. Selles streigis ilmnis selgesti eesti ja vene tööliste kindel võitlusliit.

Kümme aastat hiljem, 1882. a. puhkes Kreenholmis uus suur streik, millega ühinesid ka teiste Narva tehaste töölised. Narva streik kestis poolteist kuud, olles üheks pikemaks streigiks kogu Venemaal. Streiki juhtisid vene töölised, kes kasutasid edukalt Peterburi streikide kogemusi. Streigi lõpetamiseks saatis tsaarivalitsus kohale sõjaväe, vangistas ligi 250 streikijat ja laskis paljusid peksta.

Streike toimus ka Tallinnas, Pärnus ja Kundas. Need streigid näitasid selgesti, et Eestis on välja kujunenud uus ühiskondlik jõud — töölisklass.

KÜSIMUSI:

1. Milles väljendus kapitalismi arenemine eesti põllumajanduses?
2. Millist mõju avaldas raudteede ehitamine eesti majandusele?
3. Iseloomustage töölisklassi tekkimist Eestis. Milles seisis töölisklassi tekkimise ajalooline tähtsus?

VIII. RAHVUSLIK LIIKUMINE EESTIS

RAHVUSLIKU LIIKUMISE TEKKIMINE

Uued suured vabrikud ja kiiresti kasvavad linnad, raudteed ja elav kaubavahetus — kõik see andis eesti ühiskonna elule XIX sajandi teisel poolel uue ilme. Samaaegselt mitmete teiste Venemaa rahvastega (ukraina, gruusia jt.) kujunes XIX saj. teisel poolel ka eesti rahvus. Kuid ka uutes, kapitalistlikes tingimustes ei saanud elu vabalt areneda. Endiselt võimutsesid eestlaste maal balti-saksa mõisnikud. Nende käes oli maa. Ainult kõige rikkamad talupojad, kes oma talud kalli raha eest olid välja ostnud, olid vabad otsesest mõisasõltumusest. Ülejäänud talupojad — aga need moodustasid talurahva suure enamuse — olid ikka veel mõisa küüsis. Rentnikud pidid maksma mõisnikule kas väga kõrget raharenti või tegema maa eest koguni teotööd. Teorenti vihkasid talupojad eriti. Kaks kolmandikku eesti talurahvast oli aga hoopiski maata. Nad mõtlesid: kui mõisate laiad põllud ja aasad ära jaotataks, võiksime ka meie lapikese maad saada. Nii-moodi vihkas enamik talupoegi mõisat ja nägi selles, nagu päris-orjuse ajalgi, oma viletsuse peamist põhjustajat.

Kogu eesti rahvas oli sel ajal täiesti õigusteta. Eestimaa ja Liivimaa kubermangude üle valitsesid kõrgemad tsaariametnikud — kubernerid ja balti-saksa mõisnikest koosnevad omavalit-susorganid — maapäevad. Ka kohtunikeks ja politseiülemateks olid mõisnikud. Talupoeg ei leidnud kusagilt kaitset mõisniku üle-kohtu vastu. Sageli juhtus, et mõisniku peale kaevanud talupoeg sai politseis keskaegsel kombel nahatäie. Tuginedes tsaariisevalit-suse toetusele, tegid balti-saksa mõisnikud eestlaste maal peaaegu kõike, mis nad iganes tahtsid.

Mõisnikud püüdsid igati tõkestada ka eesti rahva kultuurilist arenemist. Nende abimeheks oli sealjuures kirik. Igal püha-päeval manitsesid pastorid kirikukantslist rahvast mõisnike sõna kuulama. Eesti rahvakool allus mõisnikest ja pastoritest koosnevale koolivalitsusele. Koolimajad olid endiselt väga viletsad. Lõviosa koolitundidest kuulus usuõpetuse tuupimisele ja kiriku-lauludele. Erksamaid kooliõpetajaid, kes püüdsid lapsi mõtlema

õpetada, asutasid laulukoore või saatsid kaastööd ajalehtedele, kiusasid pastorid ja mõisnikud taga ning isegi vallandasid neid. Balti-saksa mõisnikud püüdsid eesti rahvast saksastada.

XIX sajandi 60—80-ndatel aastatel tekkis Eestis laialdane liikumine balti-saksa mõisnike keskaegse võimu, mõisnike ja kiriku vaimse surve ja rahvusliku rõhumise vastu. Seda liikumist me nimetamegi eesti rahvuslikuks liikumiseks. Eesti rahvuslik liikumine oli ülddemokraatlik liikumine, kuna sellest võtsid osa tolleaegse eesti ühiskonna kõigi klasside ja kihtide esindajad: talurahvas (sealjuures kehvtalurahvas, keskmikud ja ka külakodanlus), töölised, haritlased ja linna väikekodanlus. Kuigi eesti külakodanluse ja maaproletariaadi vahel esinesid juba teravad vastuolud, ühendas neid veel vaen mõisniku vastu. Rahvuslik liikumine oli oma aja kohta progressiivne liikumine, kuna ajaloo areng ei saanud edasi minna ilma mõisnike keskaegse võimu — pärisorjuse igandite hävitamiseta.

RAHVUSLIKU LIIKUMISE KÄIK

Laialdane liikumine pärisorjuse igandite ja rahvusliku rõhumise vastu kasvas välja talurahva klassivõitlusest. Juba XIX sajandi esimesel poolel asusid üksikud eesti talurahva hulgast pärit haritlased võitlusse pärisorjusliku ikke ja talurahva vaimse pimestamise vastu. Need olid Friedrich Robert Faehlmann ja Friedrich Reinhold Kreutzwald. Pärast Tartu ülikooli lõpetamist töötas Faehlmann arstina Tartus, Kreutzwald aga Võrus. Pingutava kutsetöö kõrval leidsid nad aega valgustuslike raamatute kirjutamiseks rahva jaoks ja rahvaluule kogumiseks. Rahvamuistendite ja -laulude alusel asus Faehlmann koostama eesti rahvaeepost «Kalevipoeg». Tema varase surma järel jätkas seda tööd Kreutzwald, kelle pingutuste tulemusena ilmus aastatel 1857—1861 eepos trükist. «Kalevipoja» keskseks ideeks on rahva vabadusvõitluse idee orjastajate ja rõhujate vastu. Eepos õhutas rahvast võitlusele mõisnikega ja sisendas usku, et baltisakslaste poolt halvustatud ja põlatud eesti rahvas on suuteline looma oma kultuuri.

1860-ndate aastate keskpaiku hakkasid Viljandimaa talupojad saatma tsaarile kollektiivseid palvekirju, milles kaevati mõisnike ülekohtu üle. Talupojad palusid rendi- ja ostuhindu vähendada, vabastada kool parunite ja pastorite ülemvõimu alt ning anda suuremaid õigusi eesti keelele. Talupojad lootsid väärtalt, et tsaar neid aitab. Tegelikult seisis tsaar nagu alati mõisnike seljataga ja jättis palved rahuldamata. Küll aga langesid palvekirjade organiseerijad mõisnike tagakiusamise alla.

Palvekirjade esitamine oli rahvusliku liikumise üheks esimeseks tähtsamaks ürituseks.

Umbes samal ajal tekkis Viljandimaa talupoegade ja haritlaste

keskel mõte rajada eestikeelne kõrgema astme kool. Seda hakati nimetama Eesti Aleksandrikooliks. Korduvate taotluste järel saadi tsaarivõimudelt luba raha korjamiseks niisuguse kooli heaks. Kooli käimapanemiseks oli vaja 100 000 rubla. Selle summa kogumiseks asutati üle Eesti 130 nn. Aleksandrikooli abikomiteed, mida juhtis Tartus asuv peakomitee. Emakeelse kõrgema astme kooli asutamise mõte vaimustas laiu rahvahulki, kes janunesid hariduse järele. Annetusi laekus ka kõige vaesematelt talupoegadelt ja linnatöolistelt. Pastorid ja mõisnikud püüdsid abikomiteede tegevust takistada ja kiusasid nende tegelasi vihaselt taga. See aga ainult tugevdas rahva indu kooli asutamiseks.

1860-ndate aastate teisel poolel asutati ka mitmeid seltse, mille eesmärgiks oli eesti kultuuri arendamine. Nendes «laulu ja mängu seltsides» peeti kõneõhtuid, harrastati koorilaulu ja etendati eestikeelseid näidendeid. Niisugused seltsid olid «Estonia» Tallinnas, «Vanemuine» Tartus jt.

Üheks kõige tähtsamaks seltsiks oli 1870-ndate aastate alguses asutatud Eesti Kirjameeste Selts, mis organiseeris eestikeelsete raamatute (sealhulgas paljude heade kooliõpikute) väljaandmist.

1869. aastal peeti Tartus I Eesti üldlaulupidu. Siia tuli kokku üle Eesti umbes 800 lauljat ja kaks korda rohkem kuulajaid. Oma aja kohta oli see küllaltki suur rahvahulk. Vaimustusega lauldi ja kuulati peokavas leiduvaid väheseid patriootilisi laule (ülekaalus olid saksa autorite ja vaimulikud laulud).

Oma osa rahvuslikus liikumises etendasid ka ajalehed. Nendest on tuntumad «Eesti Postimees» Tartus ja «Sakala» Viljandis. Kuigi ajalehed ilmusid vaid üks kord nädalas, oli neil suur tähtsus rahva lugemisoskuse arendamisel ja silmaringi avardamisel.

RAHVUSLIKU LIIKUMISE KAKS SUUNDA

Rahvuslik liikumine tervikuna oli sihitud balti-saksa mõisnike võimu ja rahvusliku rõhumise vastu. Kuna aga liikumisest osavõtjad kuulusid eesti ühiskonna erinevatesse klassidesse või kihtidesse, mõistsid nad ka liikumise eesmäärke mõneti erinevalt. Nii tekkisid erinevad suunad eesti rahvuslikus liikumises.

Ühe leeri eesotsas seisis Johann Woldemar Jannsen ja pastor Jakob Hurt. Jannsen oli ajalehe «Eesti Postimees» toimetaja. 1860-ndatel aastatel kirjutasid selles ajalehes kõik eesti tolleaegsed kirjamehed. Selles seisis Jannseni ajalehe progressiivne tähtsus. Jannsen ise kirjutas oma ajalehes, et eesti rahvas peab saama paremat haridust. Ta hoidus aga kõnelemast eesti rahva tõelisest viletsusest ega tahtnud öelda teravamalt sõna mõisnike kohta.

J. Hurt oli väljapaistev kultuuritegelane. Olles Aleksandrikooli organisatsiooni juhiks, võitles ta emakeelse koolihariduse eest. Kuid ka Hurt ei nõudnud õigusi eesti talurahvale. Pastorina ma-

nitses Hurt rahvast «kõigi ülemate» sõna kuulama. Jannsen ja Hurt väljendasid eesti külakodanluse huve rahvuslikus liikumises. Jõukad päristalude omanikud, eestlastest pastorid ja köstrid, mõisavalitsejad, möldrid, kõrtsmikud jt. sellised külasuurnikud ei saanud leppida oma õigusetu olukorra ja rahvusliku rõhumisega baltisakslaste poolt. Samal ajal ei soovinud nad, et võitlus mõisnike vastu läheks liiga teravaks. Nad kartsid, et kui maata talupojad astuvad otsustavalt välja mõisnike vastu, võib see ohustada ka nende jõukat elujärge.

Enamus rahvuslikust liikumisest osavõtjaid hoidis teise leeri — rahvusliku liikumise demokraatliku suuna poole. Selle suuna tegelasi nimetatakse demokraatideks sellepärast, et nad püüdsid laiu rahvahulki kaasa tõmmata võitlusse mõisnike vastu. Demokraatlikku suunda juhtisid kooliõpetaja ja ajalehetoimetaja Carl Robert Jakobson ja maalikunstnik Johann Köler. Nad tundsid sügavasti kaasa talurahva laiade hulkade viletsusele ja nõudsid, et eesti rahvale antaks niisama palju õigusi kui neid on balti-saksa aadlil.

Balti-saksa mõisnikes nägid nad röövrüütli järeltulijaid, kelle suurte mõisate maad ja metsad kuuluvad tegelikult eesti talupojale. Demokraatliku suuna tegelased nõudsid, et eesti rahvale antaks paremat haridust, et kool vabastataks kiriku mõju alt. Demokraatlikule suunale oli omane kõigi inimeste võrdsuse ning kõigi rahvaste sõpruse ja vendluse idee. Eriti iseloomustas seda suunda huvi vene rahva elu, vene rahva kultuuri vastu. Oma liitlast võitluses balti-saksa mõisnike vastu nägid Köler, Jakobson jt. vene rahvas. «Ma tunnen ikka enam ja enam ära, et venelastega sõpruses meie üksi neid eesmärke kätte võime saada, mida meie rahva paremad mehed taga nõuavad,» kirjutas Jakobson.

Kirglik võitleja aadli ja kiriku vastu oli Carl Robert Jakobson. Ta oli Torma köstri ja kihelkonnakooliõpetaja, muusikamehena tuntud Adam Jakobsoni poeg. Metsaderikkas Tormas mööduski Carl Roberti noorpõlv. Unistava loomuga noorukist, kes armastas loodust ja luges palju, kujunes julge, tahtekindel ja selge mõistusega mees. Pärast isa surma asus noor Jakobson Tormasse kooliõpetajaks. Peatselt sattus ta siin vastuollu kohaliku mõisniku ja pastoriga. Viimastele ei meeldinud ennekõike see, et Jakobson püüdis oma õpilastele anda sügavamaid teadmisi geograafiast ja ajaloost. Jakobson ei painutanud pead võimumeeste ees ja oligi sunnitud Torma kooliõpetaja kohalt lahkuma.

Palju aastaid elas Jakobson Peterburis. Siin õppiski ta lugu pidama vene rahvast ja kultuurist. Peterburis tutvus Jakobson teiste haritud eestlastega, kes mõtlesid selle üle, kuidas vabastada eesti rahvas balti-saksa mõisnike ikkest. Mõte oma rahva kasuks tööd teha haaras ka Jakobsoni ja saigi edaspidi ta elu sisuks.

Jakobsoni ühiskondlik tegevus algas 1860-ndate aastate teisel

poolel kooliõpikute kirjutamisega. Peale selle tegi ta kaastööd «Eesti Postimehele», kirjutades peamiselt eesti rahvakooli viletsast olukorrast. Rahvale meeldisid Jakobsoni kirjutused, kuna need olid teravad ja julged. Laialdaselt tuntuks sai Jakobson oma «Kolme isamaa kõnega», mis ta pidas 1868. ja 1870. aastal Tartus «Vanemuise» seltsis. Jakobson rääkis neis kõnedes sellest, kuidas eestlased enne saksa rööv vallutajate tulekut elasid vabalt. Saksa rüütliid aga röövisid eestlastelt kõik, mis neil oli: maa, inimõiguse, võimalused kultuuriliseks arenemiseks. Mõisnikud ja pastorid hakkasid nüüd Jakobsoni raevukalt vihkama, nimetades teda «kõige kardetavamaks mässajaks».

Jakobson kavatses Peterburis välja hakata eesti ajalehte, mis oleks julgem ja sisukam kui «Eesti Postimees». Pealegi läks J. W. Jannsen häbiväärsele teele: ta laskis end 1871. aastal mõisnike poolt ära osta ega avaldanud «Eesti Postimehes» enam Jakobsoni kirjutusi. Tsaarivõimud ei andnud aga Jakobsonile ajalehe asutamiseks luba. Nad kartsid, et Jakobson hakkab talupoegi «üles kihutama» mõisnike vastu. Jakobson otsustas hakata põllumeheks — ta ostis endale võlgu Kurgja talu Väandras. Lõpuks, pärast 10 aastat kestnud ootamist ja paljusid palvekirju, anti Jakobsonile luba asutada ajaleht. 1878. aastal hakkas Viljandis ilmuma Jakobsoni «Sakala».

Terava ja julge sõnaga paljastas Jakobson «Sakala» veergudel mõisnike vägivalda ja ülekohtu. Tõtt rääkida ajalehes oli sel ajal raske, seda takistas tsensuur. Ometi oskas Jakobson nii kirjutada, et kõik ta mõttest aru said. Jakobsoni peamine mõte oli, et tuleb hävitada mõisnike võim. Ta rõhutas seejuures, et mõisnikud ei anna vabatahtlikult oma eesõigusi käest; rahvas ise peab endale õigused kätte võitlema. Mõisnikud ja pastorid kiusasid «Sakalat» igati taga. 1879. aastal suleti «Sakala» mõisnike pealekaebamisel kaheksaks kuuks. Eriti kasvas rahva poolehoid «Sakalale» siis, kui see 1880. aastal uuesti ilmuma hakkas. «Sakala» levis kõikjale üle Eesti, tal oli palju kirjasaatjaid-kaastöölisi rahva seas. Pastorid kaebasid oma jutlustes: eesti rahvas ei usu Jeesust Kristust, vaid «Sakalat». Keset pinevat võitlushoogu tabas aga Jakobsoni 1882. aasta kevadel raske haigus ja ootamatu surm.

C. R. Jakobsoni, aga ka kogu rahvusliku liikumise demokraatliku suuna tegevus aitas laiendada rahva silmaringi, ergutas teda sügavamini järele mõtlema oma õigusteta olukorra üle, tõstis protestivaimu võõrrahvusest mõisnike ikke ja rahvusliku rõhumise vastu. Nii oli 60—80-ndate aastate rahvuslikul liikumisel progressiivne osa eesti rahva elus.

1880-ndatel aastatel teravnesid vastuolud eesti jõuka külakodanluse ja maaproletariaadi vahel. Maakodanlus rikastus, kindlustus ja kasvas arvuliselt. Maata talupojad omakorda hakkasid ikka ägedamalt välja astuma peremeeste vastu, nad nõudsid ka suurtalude jagamist. Linnades tõusis eesti tööliklass järjest

aktiivsemale võitlusele kapitalismi vastu. Eesti tööliste sekka hakkasid tungima marksismi ideed.

Rahvahulkade huvi rahvusliku liikumise ürituste vastu vaibus. Eesti Aleksandrikooli asutamine eestikeelse koolina nurjus. Eesti Kirjameeste Selts suleti. Eesti kodanlus otsis ikka enam koostööd balti parunitega ja toetas tsarismi tagurlikku poliitikat. Eesti rahva ajaloos algas uus ajajärk, kus töörahva hulgad koos Venemaa teiste rahvastega asusid tööliklassi juhtimisel võitlusse tsarismi, mõisnike ja kapitalismi vastu.

KÜSIMUSI:

1. Milliseid eesmärke taotles eesti rahvuslik liikumine?
2. Iseloomustage eesti rahvusliku liikumise kaht suunda ja andke neile hinnang.
3. Miks kiusasid parunid ja pastorid C. R. Jakobsoni ning tema mõttekaaslasi taga?

IX. HARIDUS JA KULTUUR EESTIS XIX SAJANDIL

KOOLI ARENG

XIX sajandil oli Eestis kõige levinumaks kooliks 1—3-aastase õppeajaga vallakool. Vallakoolis toimus õppetöö üksnes 4 talvekuul, kusjuures õppeaineteks olid vaid lugemine ja piiblitlugu. Suurema hariduse andmist pidasid mõisnikud eestlastele «kahjulikuks». Sajandi teisel poolel pikenes õppeaasta vallakoolis 6 kuule. Uute õppeainetena tulid juurde kirjutamine, arvutamine ja geograafia. Vanemate kehvuse ja koolide vähesuse tõttu ei saanud vallakoolis õppida paljud lapsed, kes pidid lugema õppima kodus, emakee all.

Vallakoolist pääses edasi 2-klassilisse tasulisse kihelkonnakooli. Kihelkonnakoolis õpetati saksa keelt ja geograafiat, hiljem ka vene keelt ja ajalugu. Kihelkonnakoolides õppisid tavaliselt üksnes jõukamate vanemate lapsed. Keskkoolid aga olid saksakeelsed.

Kaua aega oli eesti kool täielikult saksa parunite ja pastorite meelevalda all. Alles 1880-ndatel aastatel allutati valla- ja kihelkonnakoolid tsaarivõimudele. Õppetöö vanemates klassides toimus nüüd vene keeles. Ka vahetundides ei tohtinud õpilased rääkida omavahel emakeeles. Peamiseks õppimise viisiks jäi endiselt pähetuupimine. Tsaarivalitsuse selline poliitika pidurdas hariduse arengut. Kuid samal ajal oli üleminek venekeelsele õpetusele omamoodi vastukaaluks parunite saksastamispoliitikale. Vene keele abil puutusid eesti koolide õpilased lähemalt kokku vene rahvaga ja vene kultuuriga.

Suurt tööd eesti kooli arendamiseks tegi C. R. Jakobson. Ta oli töötanud aastaid kooliõpetajana. C. R. Jakobson on mitme õnnestunud kooliõpiku koostaja. Vaatamata parunite ja pastorite ägedale vastuseisule levisid Jakobsoni õpikud, eelkõige aga tema «Kooli lugemise raamat», eesti koolides laialdaselt.

TARTU ÜLIKOOL

Teaduse areng Eestis XIX sajandil oli lahutamatu seotud 1802. a. taasavatud Tartu ülikooliga. See õppeasutus etendas märkimisväärset osa mitte ainult Balti kubermangude, vaid ka kogu Venemaa ulatuses.

Tartu ülikoolis töötanud kuulsatest teadlastest tuleb esile tõsta N. I. Pirogovi, kes on üks kaasaegse kirurgia rajajaid. Pirogov võttis esimesena operatsioonidel kasutusele narkoosi. Astronoom V. I. Struve viis oma tegevusega Tartu tähetorni maailma astronoomiateaduse etteotsa. Tartus õppisid kuulus armeenia kirjanik, valgustaja ja pedagoog Hatšatur Abovjan ja mitmed eesrindlikud läti haritlased. Sajandi teisel poolel Tartus tegutsenud teadlastest paistsid eriti silma vitamiinide avastaja arst N. I. Lunin ja keeleteadlased F. J. Wiedemann ja M. Veske.

Sajandi esimesel poolel said Tartu ülikoolis õppida vaid üksikud eestlased. Sajandi teisel poolel suurenes eestlastest üliõpilaste arv. Need olid aga peaaegu eranditult jõukate vanemate pojad. Tööliste ja vaesema talurahva poegadele oli pääs kõrgema hariduse juurde endiselt suletud. Üldse ei võetud ülikooli naisi.

EESTI RAHVUSLIKU KULTUURI ARENG

XIX sajandil pandi kindel alus eesti rahvuslikule kultuurile. Tekkisid eesti kirjandus, muusika, teater ja kujutav kunst.

Eesti rahvusliku kirjanduse rajajateks olid Fr. R. Faehlmann ja Fr. R. Kreutzwald. Kreutzwaldi «Kalevipoeg» ja «Eesti rahva ennemuistsed jutud» said eesti ilukirjanduse raudvaraks. Luule alal paistsid silma Lydia Koidula ja Mihkel Veske, kelle luuletused innustasid võitlusele rahva vabaduse eest. Proosakirjanikest tuleb mainida E. Bornhöhet. Tema ajaloolist jutuustust «Tasuja» 1343. a. Jüriöö ülestõusust loeti väga palju.

XIX sajandi teisel poolel algas laialdane eesti rahvaluule kogumine, mille tulemusena kuulub tänapäeval eesti rahvale üks suuremaid ja täiuslikumaid rahvaluulekogusid kogu maailmas. Selle suure töö tegi ära rahvas ise mõningate väljapaistvate rahvaluule kogumise organiseerijate juhtimisel. Üks selliseid organiseerijaid oli Jakob Hurt, kes 1888. aastal esitas üleskutse saata talle rahvaluulet. Rahvas reageeris sellele üleskutsele elavalt.

Sajandi teisel poolel tegi märgatavaid edusamme eesti muusika. Asutati hulgaliselt laulukoore. Traditsiooniliseks muutunud laulupeod andsid omakorda hoogu kooride ja puhkpilliorkestrite tegevusele. Esimesed eesti heliloojad F. Saebelmann, M. Härma ja K. Tüرنpu kirjutasid kooridele kauneid rahvalikke laule, milles ilmnes selgesti eesti rahvaviiside mõju.

Eesti teatri asutajaks oli Lydia Koidula, kes kirjutas ja lavastas 1870. aastal «Vanemuise» seltsis esimese eestikeelse näidendi «Saaremaa onupoeg». Aasta hiljem lavastas eestikeelse näidendi ka Tallinnas asuv «Estonia» selts. Tartu ja Tallinna seltside eeskujul hakati eestikeelseid näidendeid etendama paljudes kohtades. Esirinnas sammus kindlalt «Vanemuise» selts. Siin kujunes välja asjaarmastajate teater, kus peale näidendite lavastati veel laulumänge ja opereette.

Eesti kunstnikest oli kuulsaim andekas maalikunstnik ja demokraatlik ühiskonnategelane Johann Köler. Köler pärines kehva talurentniku perekonnast. Suurte raskustega õnnestus tal lõpetada Peterburi Kunstide Akadeemia. Silmapaistvate maalide eest anti Kölerile akadeemiku ja professori aunimetus. Tema loomingu paremik on tihedalt seotud eesti rahva eluga.

Tihedad sidemed ühendasid arenevat eesti rahvuslikku kultuuri eesrindliku vene kultuuriga, millest eesti kirjanikud, heliloojad ja kunstnikud võtsid eeskujuga ja said innustust loominguliseks tööks.

KÜSIMUSI:

1. Millised muudatused toimusid hariduse alal XIX sajandi teisel poolel?
2. Nimetage silmapaistvaid teadlasi, kes XIX sajandil töötasid Tartu ülikoolis.

DOKUMENTAALSET MATERJALI

Avaldame katkendi Baltimaadel töötanud vene pedagoogi ja ametniku V. T. Blagoveštšenski 1861. a. ilmunud teosest «Eestlane ja tema isand», milles käsitletakse talupoegade majanduslikku olukorda ja seisundit pärast pärisorjuse kaotamist.

Vabaduse aastad — üle 40 aasta — pole avaldanud vabastatute heolule seni mingit heategevat mõju, ja nad ei saanudki seda teha, sest mõisnikule jäid kõik endised isandaõigused talupoegade üle. Sealjuures seisib kogu vabadus selles, et talupoegi ei tohtinud enam müüa maata ega üksikult, nagu see oli toimunud varem...

Mõisnikud teadsid, et talupojad ei saa elada ilma maata, et nad peavad maad rentima tingimustel, mida mõisnikud ise määravad, ja et nende oma põllud ei jää lagedaks ega sööti. Seepärast polnud neil enam vaja talupoegadest hoolida, kuna varem nende oma huvid olid neid sundinud hoolt kandma selle eest, et talupojad ei sureks nälga, sest siis oleks tekkinud vajadus osta uusi...

Talupoegade täielik sõltuvus mõisnikest ja kõik sellega seotud võimu kuritarvitused isandate poolt ei kadunud, vaid isegi suurenesid... Eestlased ei saanud mitte vabadust ennast, vaid ainult vabaduse välise vormi...

Eestimaalt omavolilise lahkumise eest antakse talupoeg valla arvel nekrutiks. See karm korraldus oli vajalik, sest mõisnikud nägid, et nende ülekohtused nõudmised võisid sundida isegi lõpetama kannatlikku, kõiki alandusi ja ülekohtu vaikides kannatavat eestlast, kes üle kõige armastab oma suitsutaret ja kodumaad, lahkuma isamaalt ja otsima leiba ning peavarju naaberkubermangudes. Sellest polnud aga veel küllalt. Sama karistust laiendati ka neile talupoegadele, kes julgesid, kasutades õigust töö otsimiseks mõnes teises maakohas, nõuda passe ja minna teenima teise valda või linna.

KÜSIMUSI:

1. Miks halvenes talupoegade majanduslik olukord pärast pärisorjuse kaotamist?
2. Kuidas iseloomustab autor pärisorjuse kaotamist?
3. Kuidas takistasid mõisnikud talupoja lahkumist mõisa piirkonnast?

C. R. Jakobson kirjutas korduvalt ajalehtedes eesti koolide raskest olukorrast. Alljärgnev katkend ilmus ajalehes «Eesti Postimees» 27. V 1870. aastal.

Meil on küll ka ju seitsesada rahvakooli, aga paraku! mis koolid need on? Võtame neist 50 tükki maha, siis ei tea, kas neid teisi enam koolideks tohime nimetada. Natuke mõistusega lugemist, katekismuse viie peatüki päheõppimist, mõnd piiblit ja lauluviisi, see on kõik, mis seal õpetatakse. Harva on neid koolisid, kus kirjutamist ja rehkendamist igale lapsele õpetatakse. Hakka pealegi maa-seletust¹ või maailma sündinud asju² küsima, siis vaata ette, et sind mõni maailma ees mõneks mässajaks ja rahva ülesässitajaks ei võta välja tutlututata...

Meie koolides nõutakse, et koolmeistrid ja koolilapsed kuus päeva peavad pühitsema³ ja seitsmendal tööd tegema. Kas see üks pöörane nõudmine ei ole? Sel viisil ei tehta ka mitte jumalasõna ja usku rahvale armsaks, vaid läilaks: mis üleliig, on üleliig, ning seda ei jõua keegi terve ihu ja vaimuga ära kanda. Mis aga läila on, see ei ole ka armas, ja rahvas on teda iga silmapilk valmis maha jätma, nagu meie ka ju oleme näinud ja veel iga päev näeme.

KÜSIMUSI:

1. Millise hinnangu annab C. R. Jakobson eesti koolidele?
2. Kuidas suhtub Jakobson usuõpetusse?
3. Mida võime järeldada sellest katkendist rahva usklikkuse kohta?

¹ maateadus.

² ajalugu.

³ palvetama.

1864. a. toodi Peterburi Kasvatustööstuse Kreenholmi Manufaktuuri tööle 400 poissi ja tüdrukut, kes kuni täisealiseks saamiseni ei tohtinud vabrikust lahkuda. Nende hulgas oli ka 12-aastane Vassili Gerassimov, kellest hiljem sai tuntud revolutsionäär. Alljärgnevad katkendid on võetud V. Gerassimovi mälestustest.

Tööle äratati meid hommikul kell 4. Töötasin vaatermasinal¹ ja mul tuli kogu aeg ühel jalal seista, mis oli väga väsitav. See põrgulik töö kestis kuni kella 8-ni õhtul.

Pärast säärast ränka tööd, mis meist jõu peaaegu täielikult välja kurnas, pidime õhtul kell 9 veel kooli minema, kus meid kella 11-ni õpetati või, õigemini öelda, piinati. Koolis õpetati meile kirjutamist, lugemist ja rekendamist. Loomulikult läks meil õppimine väga kehvasti: säärasel hilisel tunnil polnud me õppimiseks võimelised... Õpetajat kartsimine väga; oli juhtumeid, et mõned meist minestusse langesid, kui õpetaja ülestõstetud rusikatega nende poole sööstis. Väsinutena, piinatutena, värisedes iga minut hoopide ja kõrvakiilude ootel, ei saanud me koolist üldse midagi...

Pühapäeviti ja õhtuti pärast töö lõppu ei tohtinud ma kuhugi minna ilma piletitä, mille pidin võtma õpetajalt. Piletit andes ütles ta tavaliselt: «Vaata, ma lasen sind tunniks välja; kui sa hilined, siis kartseri või vitsad.» Kartseris peeti vee ja leiva peal, vitsu anti aga 25 kuni 100 hoopit. ... Lapsi pandi tunniks-kaheks telliskivikildudele ja soolale põlvit, veeti juukseidpidi, peksti rihmadega... Ühesõnaga nendega tehti kõike, mida aga taheti.

Toit oli meil väga vilets — iga päev üksnes kapsasupp ja pisike tükk loomaliha, putru keedeti ainult kord nädalas, laupäeva õhtul. Mõnikord keedeti meile hernesuppi. ... Suvel oli eriti halb, sest kapsad olid mädanenud, liha roiskunud, leib hallitanud.

Meie riietus koosnes palitust, poolkasukast, saabastest, tuhvlitest ja mütsist — see oligi kogu varustus. Pesu anti meile kaks paari pooleks aastaks, vahetades seda igal laupäeval. Sellele vaatamata oli meie pesu alati must, sest pealisriideid meil selle töö jaoks ei olnud ja töötada tuli pesuväel... Suvel tulime veel kuidagi läbi, kuid talvel oli väljakannatamatult külm, sest riided olid katkised, poolkasukas aga ei kahtnud põlvit, kuna aga kasarm, milles me elasime, oli vabrikust peaaegu terve versta kaugusel, siis tungis külm kallale...

Vabrikusse tulekul määras direktor meile palgaks 4 rubla; sellest rahast anti meile kätte ainult 8 kopikat, s. o. 2 kopikat rubla kohta.

¹ Vaatermasin — rõngasketrusmasin. Ühel jalal tuli seista sellepärast, et lõnga katkemise korral pidi teise jala põlvega vajutama värtna pidurile.

Säärase palgaga elasin ma tervelt neli aastat. Kuni kuueteistküm-
nenda aastani võttis peremees ülalpidamise eest 6 rubla 50 kopikat.
Seetõttu jäin ma talle iga kuu võlgu 2 rubla 50 kopikat, mõnikord
ka rohkem, sest meilt võeti sageli mitmesuguste eksimuste eest
trahvi ja need trahvirahad arvestati võlale juurde.

KÜSIMUSI:

1. Milline oli vabrikukasvandike elu Kreenholmis? Too tekstist selle kohta näiteid.
  2. Kuidas karistati lapsi?
  3. Too näiteid, mis tõendavad, et vabrikuomanikud rikastusid laste töö arvel.
-

Хиллар Аугустович Паламетс
и Сулев Хейнрихович Вахтре

ИЗ ИСТОРИИ ЭСТОНСКОЙ ССР

Дополнительный материал к учебному пособию
М. Нечкиной и А. Фадеева «История СССР»
для VII класса
На эстонском языке

Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10.

*

Toimetaja M. Teder
Tehniline toimetaja K. Einberg
Korrektorid M. Pedajas ja L. Kukk

Ladumisele antud 24. VII 1962. Trükkimisele
antud 3. VIII 1962. Paber 60×92, 1/16. Trüki-
pögnaid 2,75. Trükiarv 15 000, MB-05862. Tell-
mise nr. 5191. Trükikoda «Kommunist», Tallinn,
Pikk tn. 2.

TASUTA

TASUTA

A

24657

7025655

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00702565 5